

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

phil_2024_104

Філологічний факультет
кафедра філософії та культурології

РЕЛІГІЙНО-БОГОСЛОВСЬКІ ПОГЛЯДИ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

Здобувач 605 групи спеціальності 041
Богослов'я, ОПП Богослов'я
Оліцький В'ячеслав Олександрович

Науковий керівник: к. іст. н.,
к. н. з богослов'я, доц. Щербань М.В.

Рецензент:

д. н. з богослов'я, проф. Клос В.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Рунташ О.В.*

Чернівці – 2023

Анотація

Робота присвячена вивченню релігійно-богословських поглядів православного духовенства України в другій половині ХХ ст. Визначено уявлення РПЦ про образ православного архієрея в період пізнього сталінізму. З'ясовано місце та роль проповідництва духовенства РПЦ у формуванні та поширенні культу особи Й. Сталіна. Поглиблено вивчення становище православного духовенства України в другій половині ХХ ст. Подальшого розвитку набуло дослідження відносин між РПЦ та радянською владою. Охарактеризовано проповідницьку діяльність духовенства Українського екзархату, визначено форми, методи та зміст проповідей. Продовжено вивчення православної богословської думки в умовах радянської дійсності. Розкрито умови та тенденції розвитку богословської думки в Україні.

Ключові слова: духовенство, проповідь, богослужіння, богословська думка, Український екзархат, РПЦ.

Abstract

The work is devoted to the study of the religious and theological views of the Orthodox clergy of Ukraine in the second half of the twentieth century. The author defines the ROC's ideas about the image of the Orthodox bishop in the period of late Stalinism. The place and role of the ROC clergy in the formation and spread of the cult of J. Stalin's personality is clarified. The position of the Orthodox clergy of Ukraine in the second half of the twentieth century is studied in depth. The study of relations between the ROC and the Soviet government has been further developed. The preaching activities of the clergy of the Ukrainian Exarchate are characterised, the forms, methods and content of sermons are determined. The study of Orthodox theological thought in the conditions of Soviet reality is continued. The conditions and trends in the development of theological thought in Ukraine are revealed.

Keywords: clergy, sermon, worship, theological thought, Ukrainian Exarchate, ROC.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____В. Оліцький
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. РЕЛІГІЙНО-БОГОСЛОВСЬКА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ., ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база та її історико-богословська концептуалізація.....	12
РОЗДІЛ 2. СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УРСР ТА РОЗВИТОК БОГОСЛОВСЬКОЇ ДУМКИ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ	15
2.1. Роль духовенства РПЦ у збереженні проповідницької традиції в контексті формування культу особи Й. Сталіна.....	15
2.2. Специфіка формування образу православного архієрея	29
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ БОГОСЛОВСЬКОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ ПОСТСТАЛІНІЗМУ.....	42
3.1. Проповідницька діяльність та її ідейно-богословська спрямованість ..	42
3.2. Розвиток богословської думки в умовах радянської дійсності.....	56
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	68

ВСТУП

Актуальність дослідження. XX ст. є важливим етапом розвитку різних напрямків історії України. Одним із таких напрямків є історія Православної церкви в Україні. Питання державно-церковних відносин та становище православ'я в Україні належить до числа актуальних сучасного національного історієписання. Значна увага дослідників зосереджується на висвітленні трагічних подій церковної історії першої половини XX ст., державно-церковних відносинах 1990-х рр., розвитку національного церковного руху та становленні української автокефалії тощо. Що стосується періоду середини 1940-х – середини 1980-х рр., він є менш популярним серед істориків церкви та богословів.

Науковці, які обирають об'єктом своїх досліджень даний період, зосереджуються переважно на державно-церковних відносинах чи релігійних практиках віруючих. Фактично поза увагою наукової спільноти залишається проблема релігійно-богословських поглядів православного духовенства в Україні. Проте, саме в даний період формується та удосконалюється та система поглядів духовенства, яка складатиме основу релігійної думки в Україні початку 1990-х років та потужну складову такої думки у наступні періоди.

В 1940-ві рр. РПЦ перетворилася на єдину легальну Церкву східного обряду яв в цілому в СРСР, так і в УРСР та залишалася такою до кінця 1980-х рр. Вона вимушене була прилаштуватися до нової радянської дійсності, що викликало особливості богословської думки православних ієрархів та духовенства, які не лише впливали на становище Церкви але й були домінантними в період національного релігійного відродження в Україні та залишаються значною складовою релігійної думки сучасності. Особливостями даного періоду є не лише повний державний контроль над РПЦ але й значний вплив політичних процесів на розвиток Церкви, проникнення до релігійної думки політичних мотивів, виконання Церквою в СРСР певних політичних

завдань як в середині держави так і на міжнародній арені. Розуміння особливостей такої думки та умов її формування важливе як для подолання тоталітарного минулого в Україні так і для розбудови Помісної Православної церкви в Україні.

Об'єктом дослідження є Руська православна церква другої половини ХХ ст.

Предметом дослідження є процес формування та розвитку релігійно-богословської думки в Українського екзархату РПЦ в другій половині ХХ ст.

Метою дослідження є вивчення умов формування та еволюція релігійно-богословської думки в середовищі православного духовенства України, визначення способів та методів її поширення в церковному середовищі та суспільстві, аналіз впливу загальноцерковних процесів в СРСР на релігійну думку в Україні.

Розкриття поставленої мети передбачає реалізацію наступних **завдань**:

- проаналізувати сучасний стан досліджуваної проблеми;
- визначити роль та місце православного духовенства у формуванні та поширенні культу особи Й. Сталіна;
- дослідити уявлення православного середовища про образ архієрея;
- дослідити форми, методи та зміст проповідницької діяльності православного духовенства Українського екзархату;
- проаналізувати умови та напрямки розвитку богословської думки в православному середовищі УРСР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період середини 1940-х – середини 1980-х років. **Нижньою хронологічною межею** є 1943 р. – зміна церковної політики в СРСР та відродження Руської православної церкви і початок її перетворення на єдину легальну Церкву східного обряду в державі. **Верхньою хронологічною межею** є 1988 р. – урочисте святкування 1000-ліття хрещення Русі, в ході якого відбувається лібералізація державно-церковних відносин та початок національного релігійного відродження в Україні.

Територіальні межі дослідження визначаються територією України.

Наукова новизна дослідження:

- вперше визначено уявлення РПЦ про образ православного архієрея в період пізнього сталінізму;
- поглиблено вивчення становище православного духовенства України в другій половині XX ст.;
- подальшого розвитку набуло дослідження відносин між РПЦ та радянською владою;
- продовжено вивчення православної богословської думки в умовах радянської дійсності.

Методологія дослідження. Під час написання магістерської роботи використовувалися принципи об'єктивності, історизму, світоглядного плюралізму, позаконфесійності, всебічності та цілісності, принцип історіографічної традиції, проблемно-хронологічний підхід. Поставлені завдання розв'язувалися шляхом поєднання загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Серед загальнонаукових методів застосовані методи аналізу, синтезу, дедуктивний, індуктивний, діахронний, порівняльний, типологізації, періодизації, конкретно-пошуковий, критичного аналізу. Серед спеціально-наукових методів використовувалися наступні: діахронний, історико-порівняльний, історико-типологічний, герменевтичний.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в дослідженні положення і висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії Церкви в Україні, спеціальних робіт із загальної історії Православних церков та історії православ'я в цілому, підготовці спецкурсів із новітньої історії України, історії Церкви, історії культури, проведенні лекцій, у просвітницькій діяльності.

Апробація основних результатів дослідження. Отримані результати апробовані на 6 конференціях: XIX Міжнародна наукова конференція Церква – наука – суспільство: питання взаємодії (Київ, 26–28 травня 2021 р.); V Міжнародна наукова конференція Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації (Суми, 11–12 листопада 2021 р.); III Всеукраїнська

науково-практична інтернет-конференція Сумські історико-краєзнавчі студії (Суми, 1 грудня 2022 р.); IX Всеукраїнська наукова конференція «Держава і Церква в новій та новітній історії України» (Полтава, 26–27 жовтня 2023 р.); Міжнародна конференція «Роль історичних постатей в історії і в колективній пам'яті» (Північна Македонія, Скоп'є, 6–8 листопада 2023 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» (Глухів, 28 листопада 2023 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 2 статті, у т.ч. 1 – у фаховому виданні України категорії Б, 1 – у зарубіжному виданні, 3 тези конференцій, що додатково відображають результати дослідження.

1. Оліцький В. Відновлення православної духовної освіти в Україні в середині 1940-х років. *Project approach in the didactic process of universities – international dimension*. 2022. № I (VI). Р. 115–129.
2. Оліцький В., Подрез Ю. Верифікація особи Й. Сталіна Руською православною церквою у 1943–1953 роках. *Zaporizhzhia historical review*. 2022. Вип. 6 (58). С. 220–228. (авторський внесок 85%)
3. Оліцький В.О. Офіційна реакція РПЦ на смерть Й. Сталіна. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIX Міжнародної наукової конференції (Київ, 26–28 травня 2021 р.)*. К., 2021. С. 124–126.
4. Оліцький В. Богослужіння та зміст проповідей у храмах РПЦ міста Суми у 1976 р. (за доповідями комісії сприяння контролю за законодавством про релігійні культи). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали V Міжнародної наукової конференції (Суми, 11–12 листопада 2021 р.)*. У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 125–128.
5. Оліцький В. Становище Сумської єпархії в середині 1940-х років. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 1 грудня 2022 р.)*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 38–43.

Структура та обсяг роботи обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів (шести підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (97 позицій). Загальний обсяг роботи становить 76 сторінок, із них 67 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

РЕЛІГІЙНО-БОГОСЛОВСЬКА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ., ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Історіографія проблеми

В сучасній українській історіографії простежується значна зацікавленість, а відповідно – значна кількість наукових досліджень присвячених становищу православ'я в Україні в другій половині ХХ ст., зокрема у досліджуваній період. Разом із тим необхідно наголосити на тому, що увага істориків та релігієзнавців зосереджена переважно на питаннях державно-церковних відносин. Проблема становища православного духовенства в УРСР, його богословські та церковні погляди в переважній більшості залишаються поза увагою вітчизняних науковців. Відсутні наукові дослідження присвячені умовам та особливостям розвитку богослов'я в УРСР, участі православного духовенства у суспільно-політичних процесах, уявлення про образи духовенства тощо.

Порушені питання висвітлюються лише частково, переважно в контексті аналізу державно-церковних відносин або становище Православної церкви. У вітчизняній історичній науці становище РПЦ в Україні в повоєнний період досліджували П. Бондарчук [80, 81], В. Войналович [83], В. Пащенко [102]. Авторами висвітлено особливості функціонування даного релігійного об'єднання в Україні, державно-церковні відносини тощо. Автори зосереджують свою увагу на умовах функціонування Церкви, релігійних практиках віруючих, антирелігійних кампаніях, статистичних даних, становищу чернечих громад тощо. Н. Шліхта [108] дослідила становище РПЦ в Україні в 1940–1970-ті рр., приділивши головну увагу проблемі становища та впливу на Український екзархат колишнього греко-католицького духовенства. Автор також торкається питання змісту проповідей православного духовенства.

Крім того, знайшли відображення у вітчизняній історіографії ряд вужчих питань даного періоду. Так, досить представлена проблема духовної освіти. Дане питання відображене в історіографії як крізь призму історії Православної церкви в Україні так і у спеціальних дослідженнях присвячених окремим аспектам проблеми чи окремим навчальним закладам. У контексті дослідження релігійного життя другої половини ХХ ст. питання висвітлювали П. Бондарчук [81] та В. Войналович [83]. Ними охарактеризовано особливості релігійної освіти та функціонування закладів духовної освіти в Україні. Проте, заклади духовної освіти не аналізувалися як місця розвитку богословської думки. Поза увагою також залишилося проблема підготовки майбутнього духовенства до проповідницької діяльності.

Варто відзначити, що малодослідженим залишається проблема реакції українських священнослужителів на суспільно-політичні події. Одним із перших підняв питання служіння Московської патріархії культу особи Й. Сталіна Г. Якунін [109]. Не зважаючи на те, що його стаття була написана у 1970-ті роки, опублікована вона була лише у 1989 р. Автор розглядає порушене питання переважно із точки зору церковного діяча, приділяючи головну увагу вітальному слову присвяченому 70-літтю Й. Сталіна. Крім того, він намагався зрозуміти передумови, що сприяли такій позиції РПЦ та висвітлити справжнє ставлення церковної ієрархії до радянського керманича. Сучасна українська історіографія звертає увагу на негативний вплив участі РПЦ у формуванні культу особи Й. Сталіна. Зокрема, коротко даного питання у дослідженнях торкається П. Бондарчук [81].

Ряд питань, присвячених особливостям становища РПЦ в УРСР, відродженню духовної освіти в Україні в середині 1940-х рр., верифікації особи Й. Сталіна православним духовенством, його реакція на окремі суспільно-політичні події знайшли своє відображення в наукових публікаціях автора даної роботи [79, 87, 98, 89, 91, 92].

Важливим елементом церковної історії даного періоду є проблема формування радянської людини та місця і ролі атеїзму в її житті. Питання

насадження атеїзму є об'єктом досліджень ряду науковців, серед яких варто виокремити В. Смолкін. Вона дослідила становлення та розвиток атеїзму у зв'язку із релігійним життям в СРСР, комуністичною ідеологією та радянською політикою [94].

У Західноєвропейській історичній науці досліджувана проблема також відображена через призму державно-церковних відносин в СРСР [82]. Українська діаспорна історіографія акцентує увагу на Україні, питаннях ліквідації УГКЦ, розвитку національного релігійного руху. Український екзархат розглядається як складова частина РПЦ, яка діяла в межах загальносоюзної релігійної політики. Висвітлюється участь Українського екзархату та архієреїв у поширенні російського православ'я. Частково, в даному контексті, висвітлюється зміст проповідей православного духовенства в Україні [84].

Таким чином, варто констатувати, що переважна більшість історичних досліджень зосереджується на висвітленні державно-церковних відносин, релігійному житті віруючих або антирелігійній пропаганді. Попри значний історіографічний доробок, відкритим залишається питання місця духовенства у радянського суспільстві, формування його образу та впливу на суспільну свідомість у даному контексті, проповідницька діяльність тощо. Динамічна проблема релігійно-богословських поглядів православного духовенства України в другій половині 1940-х – середині 1980-х років потребує окремого узагальнюючого дослідження та подальшого вивчення.

1.2. Джерельна база та її історико-богословська концептуалізація

Дослідження релігійно-богословських поглядів православного духовенства України у другій половині XX ст. вимагає залучення широкого комплексу джерел. Використані для написання магістерської роботи джерела нами розділено на три групи: архівні документи, опубліковані джерела, матеріали періодичних видань.

До написання роботи залучені документи центральних, галузевих обласних та відомчих архівів: Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Чернівецької області, Державного архіву Сумської області, Канцелярії Сумської єпархії УПЦ. Даний комплекс архівних матеріалів дав можливість розкрити різноманітні сторони функціонування Українського екзархату РПЦ, становища православного духовенства в українському суспільстві, його настрої та поведінкові сценарії.

Доповідна записка про роботу та поведінку агентури з числа єпископату РПЦ в Україні [1] дає можливість говорити про співпрацю архієреїв із радянською владою та спецслужбами, завдання які ставилися перед духовенством в рамках даної співпраці. Визначивши особи агентів, маємо можливість проаналізувати їхню діяльність на кафедрах в середині 1940-х років.

Питання проповідницької діяльності, змісту проповідей висвітлено переважно у інформаційних доповідях обласних уповноважених [2, 4, 5, 6, 15, 16, 17, 18, 19]. В даних документах представлені переважно загальні характеристики поведінки священнослужителів, їх реакція на суспільно-політичні процеси в державі, практика читання проповідей. До даних інформаційних доповідей потрапляли переважно дані, які були привертали увагу радянських працівників невідповідністю загальним нормам. Повний текст проповідей в даних джерелах не відображений. Подається загальна характеристика проповідей окремих священників та наводяться цитати, які зацікавили працівників своєю неординарністю. Докладна характеристика проповідей, подекуди переказ змісту міститься переважно у справах комісій сприяння контролю за законодавством про релігійні культи, члени яких відвідували богослужіння із завданням вивчення змісту проповідей [13, 8, 9, 10, 11]. Документи Конотопського благочиння Сумської єпархії дають змогу простежити ставлення до проповідницької діяльності з боку місцевого єпископа та духовенства. Залучення даних документів в комплексі дало змогу

охарактеризувати не лише зміст проповідей але і форми та методи проповідницької діяльності, реакцію на них влади та можливість визначити аспекти, які привертали увагу владних структур.

Матеріали опублікованих джерел дали можливість визначити загальні церковні процеси, вивчити умови проведення пастирського служіння православного духовенства України, реакцію на взаємини держави і Церкви. Важливими документами є також радянські нормативно-правові акти, які регламентували релігійне життя [22, 23]. Збірник «Архіпастирське служіння Святейшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета за 50 років в архієрейському сані» дозволив вивчити місце проповідницької діяльності в служіння Екзарха України, частоту читання проповідей, їх загальну характеристику [21].

Залучення до написання магістерської роботи значної кількості матеріалів офіційних періодичних видань РПЦ та Українського екзархату – «Журналу Московської патріархії», «Богословських трудів», «Православного вісника» [24–76], сприяло вивченню різноманітних питань порушених у роботі з точки зору самої РПЦ. Дані матеріали були головними при визначенні місця православного духовенства у формуванні та поширенні культу особи Й. Сталіна, висвітленні образу православного архієрея. Крім того, дані видання подекуди публікували проповіді, якими могли користуватися парафіяльні священники у своїй діяльності. «Богословські труди» були єдиним виданням, яке публікувало матеріали богословського характеру. Відповідно, дане джерело сприяло вивченню питання розвитку богословської думки.

Таким чином, представлений комплекс джерел дав змогу об'єктивно та детально охарактеризувати релігійно-богословські погляди православного духовенства України в другій половині 1940-х–середині 1980-х рр. Поєднання джерел, які продукувалися Церквою та державою сприяло визначенню позицій кожної із сторін, їх реакцію на ті чи інші дії опонента або події.

РОЗДІЛ 2.

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УРСР ТА РОЗВИТОК БОГОСЛОВСЬКОЇ ДУМКИ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ

2.1. Роль духовенства РПЦ у збереженні проповідницької традиції в контексті формування культу особи Й. Сталіна

Попри тотальні репресії, масові арешти та розстріли духовенства, майже повну ліквідацію РПЦ у другій половині 1930-х рр., ініціатива співпраці РПЦ та радянської держави походила від вцілілої церковної ієрархії. Своєрідний переломний момент у відносинах з державою намітився із початком радянсько-німецької війни. В перший день війни, 22 червня 1941 р., з'явилося звернення не очільника держави, а очільника церкви. Патріарший місцеблюститель митрополит Сергій (Страгородський) дізнався про початок бойових дій повернувшись до резиденції після богослужіння у Богоявленському соборі. За спогадами очевидців, після отримання цієї звістки, він пішов до робочого кабінету, де почав писати послання до духовенства та віруючих, розіслане в той же день. Митрополит закликав та благословляв громадян на боротьбу з ворогом. Т. Бремер заявляє, що радянська держава всупереч пишномовному інтернаціоналізму сприймалася церквою як «російська», будучи тим самим для РПЦ державою, яку вона визнавала як свою. Разом із тим, Т. Бремер зазначає, що беззастережна підтримка СРСР під впливом зовнішньої загрози, не означала схвалення злочинів скоєних радянським режимом [82, с. 136]. Виходячи із звернення до віруючих, така думка істориків є цілком справедливою. Митрополит Сергій не згадує ні про радянську державу, ні про радянську владу. Натомість, він апелює до термінів «Росія», «Батьківщина», «руська земля», «руський народ». Усе це свідчить про його особисте сприйняття радянської держави та республік які до неї входили, у першу чергу як російської, а православних народів, які її населяли, як

єдиного «руського». Історичні приклади боротьби, наведені у посланні також підтверджують дане твердження.

Два важливі документи в історії РПЦ 1920-х років та взагалі історії державно-церковних відносин в СРСР довоєнного періоду, «Заповіт» Патріарха Тихона (Бєлавіна) 1925 р. та «Декларація» митрополита Сергія (Страгородського) 1927 р., припускали, що радянська влада встановилася в Росії з волі Божої, яка премудро вела народ до визначеної йому цілі. З початком німецько-радянської війни і відродженням церковного життя, відчуття божественного промислу в історичному процесі держави, помітно посилюється серед керівництва Московської патріархії. Божественним знаряддям у цьому процесі, за висловами ієрархів стає «мудрий богопоставлений», «Богом даний Верховний Вождь» [97, с. 190; 90, с. 220–221].

Протягом наступних двох років відбулося значне зближення влади та РПЦ у СРСР. Воно було викликане рядом причини, як з боку церкви так і з боку режиму [89, с. 31–41]. Із зближенням посилювалася і церковна риторика спрямована на уособлення боротьби за Батьківщину із радянською владою. До церковної риторики поступово проникають елементи культу особи Й. Сталіна та відбувається його вихваляння з боку ієрархів церкви.

У вересні 1943 р. відбулася нарада Й. Сталіна із архієреями та Собор РПЦ, на якому обрано Патріархом митрополита Сергія (Страгородського). Після цих подій було фактично легалізовано функціонування РПЦ, яка зайняла монопольне становище у православному житті держави. З цього часу посилюється вплив культу особи Й. Сталіна у церкві. У повідомленні про зустріч єпископату РПЦ із Й. Сталіном зазначалося, що очільник СРСР чутливо поставився до пропозицій архієреїв відносно налагодження церковного життя та зазначив, що зі сторони уряду не буде жодних перепон в їх реалізації [55, с. 3]. Дана інформація не просто інформувала громадськість про налагодження державно-церковних відносин, а мала підсилювати підтримку радянського керівництва серед віруючих РПЦ. За словами

священника Г. Якуніна, особисті зустрічі із Й. Сталіним викликають неперевершене враження на церковне керівництво. У митрополита Сергія (Страгородського) вони «викликають почуття щирої любові та відданості» [97, с. 191].

15 травня 1944 р. помер Патріарх Сергій, відповідно до його заповіту місцеблюстителем призначено митрополита Олексія (Сіманського). З цього часу вихваляння радянського керівництва та особисто Й. Сталіна посилюється. 22 червня 1944 р. митрополит Олексій звернувся із посланням до Церкви у зв'язку із третьою річницею початку війни. 24 жовтня 1944 р. газета «Известия» опублікувала його лист до Й. Сталіна. В ньому йшлося про патріотичну і благодійну діяльність в період німецько-радянської війни. Він звертався до представників Румунської та Болгарської православних церков у зв'язку із змінами зовнішньої політики їх держав спрямованих проти Німеччини. В означений період все частіше звернення керівництва Московської патріархії, коли мова йшла про Й. Сталіна, супроводжуються фразами: «історичне покликання», «організатор перемог», «подвиг очолюваний Вами», «геніальний полководець» тощо, які характеризують його керівництво та військову діяльність [23, с. 46, 60]. Схожі тези, хоча і набагато рідше, починали лунати від прорадянського духовенства Східної Європи у зверненнях до ієрархів РПЦ [22, с. 40].

На Помісному соборі РПЦ 1945 р. митрополита Олексія було одноголосно обрано Патріархом. У відповіді на слово голови ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР Г. Карпова виголошене від імені радянського уряду на відкритті Собору, митрополит Олексій від імені Собору подякував уряду за увагу до потреб церкви та закликав боже благословення на державу, уряд, військо та верховного вождя. У зверненні Помісного собору до уряду також виголошувалися подяки за сприяння та наголошувалося, що Собор щиро молиться за дарування швидкої перемоги та про «примноження сил, здоров'я і років життя нашому улюбленому Вождю Радянської Держави і Верховному Головнокомандувачу нашого славного війська Йосипу

Віссаріоновичу Сталіну» [48, с. 11]. Таким чином, схвальна риторика звучала від імені найвищого керівного органу РПЦ, що уособлював її повноту, а становище церкви та успіхи армії прямо пов'язувалися з іменем вождя.

10 квітня 1945 р. відбулася зустріч Патріарха Олексія із Й. Сталіним, на якій обговорювалося поточне функціонування РПЦ та плани на майбутнє. Ґрунтуючись на спогадах митрополита Крутицького Миколая (Ярушевича) про дану зустріч, можна говорити про підтримку особи Й. Сталіна у середовищі вищих ієрархів. Вони висловлюють як мінімум позитивне ставлення до очільника держави та значні надії на нього у розвитку церкви. В чергове підкреслювалося, що Й. Сталін чутливо віднісся до всіх церковних потреб та сердечно обіцяв підтримку у майбутньому. Цей відгук вчергове демонструє, що вище церковне керівництво зайняло позицію тісної співпраці із державою, покладаючи на владу значні сподівання щодо майбутнього існування. Цілком імовірно, що під тиском цих факторів минулий досвід гонінь та репресій проти духовенства і церкви, які пережили у тому числі – ієрархи, відійшли на другий план або і взагалі були забутими в колективній церковній пам'яті зберігаючись у вигляді особистих спогадів, які не висловлювалися публічно. В наступний період ми не зустрінемо в офіційній риторичі чи публікаціях відомостей про репресії радянського режиму проти церкви. Вони переважно замовчуватимуться, навіть в офіційних біографіях, надрукованих в «Журналі Московської патріархії», відомості про 1930-ті роки пропускалися [90, с. 222–223].

Після закінчення Другої світової війни в церковному середовищі формується культ перемоги, який уособлюється із іменем Й. Сталіна. Посилання на перемогу стало тезою для підкреслення єдності завдань держави і церкви, обґрунтуванням об'єднавчої ідеї не допущення наступної війни. В другій половині 1940-х років силами держави та РПЦ в суспільстві поряд із вірою в Бога, виникає феномен міфологічного обожнення «керівника перемоги», «батька народів», божественної сакралізації імені Й. Сталіна. Церква не могла не рахуватися з реаліями політичної ситуації, хоча в

переважній більшості висловлювані ієрархами та духовенством просталінські тези та настрої були щирими.

Вихваляння Й. Сталіна у зв'язку із перемогою у німецько-радянській війні відбувалося і ієрархами Українського екзархату РПЦ. 9 травня 1945 р. оприлюднено послання патріаршого екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького Івана (Соколова). Воно переповнене вихваляннями Й. Сталіна та формуванням радянської ідеології Другої світової війни. Владика поклав повну відповідальність на А. Гітлера за окупацію Польщі 1939 р., розв'язання німецько-радянської війни, руйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври тощо. Говорячи про перемогу та подвиги Червоної армії, він пов'язав їх із «дивовижним керівництвом геніального полководця Й. Сталіна», якого в кінці послання назвав «Верховним геніальним вождем» [53, с. 7–9]. У привітанні голові Раднаркому УРСР М. Хрущову, окремо підкреслена «Слава першому Маршалу Радянського Союзу Й.В. Сталіну» [52, с. 10]. У проповіді виголошеній 9 травня 1945 р. в Успенському соборі Одеси єпископ Сергій (Ларін) зазначив перед віруючими, що Й. Сталіну «зобов'язані ми перемогою, на ньому перебуває Боже благословення, він набув мудрості і передбачення результату війни», додатково відзначивши, що «як щасливі ми, маючи біля державного керма таку людину, як Йосип Віссаріонович Сталін» [60, с. 41–43]. Таким чином, ієрархи РПЦ не просто вихваляли особу Й. Сталіна бравши участь у формуванні культу особи. Можна погодитися із думкою Г. Якуніна, що Московська патріархія постійно низько вклонялася, плазувала і духовно солідаризувалася із громадянською владою. П. Бондарчук справедливо зазначає, що це плазування доходило до відкритого блюзнірства – месіанських сподівань, прив'язаних до особистості Й. Сталіна [81, с. 53]. У післявоєнний період подібні прояви набудуть ще більших масштабів. У 1946 р. Патріарх Олексій у листі до Й. Сталіна прямо заявив, про переконання віруючих, що «Промисел Божий поставив Вас вождем руського народу для його блага, для втіхи і слави» [23, с. 177]. Це не лише лестило особу тирана, але й могло

переконувати якщо не в богообраності, то мінімум в загальнонародному шануванні.

Славослів'я Й. Сталіну та радянській владі з боку РПЦ виголошувалися переважно в листах адресованих керівництву держави, промовах та вітальних словах до радянських свят або ювілеїв. Такі промови переповнені вихваляннями та завіренням у тому, що даний режим є найкращим, він уособлює бажання народу та дбає про його добробут.

Державне керівництво намагалося використовувати Церкву як один із засобів посилення радянського впливу, у тому числі на міжнародній арені. За таких умов відроджена РПЦ була повністю контрольована державою. Одним із завдань, які вона виконувала, було проведення патріотичної роботи та фінансових зборів на допомогу оборони. Церква мала формувати лояльне ставлення віруючих до радянської влади. Цьому слугувало формування образу лояльного до радянської влади та держави священника. Одним із методів формування такого образу було відзначення духовенства державними нагородами. Першими радянськими медалями врученими священникам РПЦ були медалі «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Ними відзначалося духовенство різних єпархій РПЦ.

Докладніше нагородження духовенства, розглянемо на прикладі Сумської єпархії. 26 квітня 1947 р. головою Сумського обласного виконавчого комітету Абрамовим О.Д. у присутності уповноваженого у справах РПЦ по Сумській області Носуленка Т.П. в урочистій обстановці було нагороджено медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» п'ятьох представників духовенства Сумської єпархії: єпископа Сумського і Охтирського Іларіона Прохорова, благочинного Глухівського району І. Богдановського, благочинного Тростянецького району П. Буселя, священника с. Юнаківка Миропільського району Г. Погорелова, ігумена Глинської пустині С. Омеліна. Останньому через хворобу нагорода передана через Шалигінський райвиконком. Інформація про дану подію була розміщена у офіційному виданні РПЦ – «Журналі Московської патріархії» [37, с. 62–63].

Таке інформування з одного боку, свідчить про важливість даної події для Церкви, а з іншого, мало впливати на формування відповідного образу священника.

Усіх було нагороджено за «церковно-патріотичну роботу», яка полягала у проведенні патріотичних зборів та організації збору грошей серед віруючих на допомогу обороні [4, арк. 36–36 зв.]. Список на нагородження подавався від уповноваженого у справах РПЦ по Сумській області Носуленка Т.П. Він проходив ряд погоджень, зокрема із обласним відділом МДБ [15, арк. 35–36 зв.]. Нагороджено було лише п'ятьох осіб, при тому що на 10 листопада 1948 р. на території області діяло 130 служителів культу: священників та дияконів [20, арк. 29–44]. На період нагородження діяла фактично така ж кількість духовенства, яке мало проводити «національно-патріотичну роботу» та збори на допомогу обороні. У майбутніх розвідках необхідно буде встановити чому нагороджено таку кількість та саме даних осіб. Відповідно до звіту про патріотичні збори за червень – вересень 1944 р. в Тростянецькому благочинні зібрано 3547 крб., у той час як наприклад у Білопільському – 16515 крб. [4, арк. 20]. Цілком імовірно, що дана тенденція зберігалася і в інші періоди. Виходячи із даного звіту можна припустити, що зібрані суми не були головним критерієм щодо представлення до нагородження.

Відомо, що принаймні три особи із нагороджених – священники І. Богдановський, Г. Погорелов [20, арк. 31, 36] та єпископ Іларіон [95] були уродженцями області та проживали на окупованій території. Єпископ Іларіон, на відміну від вищезгаданих священників, зазнавав кримінального переслідування у довоєнний період. Виходячи із доповідної записки про роботу і поведінку агентури із числа єпископів Руської православної церкви в Україні, із високим ступенем імовірності можна стверджувати, що владика співпрацював із радянськими спецслужбами, фігуруючи під псевдо «Агент НКДБ СРСР «Усов»» [95]. Відповідно до згаданої доповідної записки, після звільнення м. Суми він протягом двох місяців знаходився в місті як

представник Московської патріархії одночасно виконуючи спеціальне завдання 2 управління НКДБ. За даний час провів значну роботу з виявлення агентури румунських та німецьких розвідувальних і контррозвідувальних органів та іншого антирадянського елемента в середовищі духовенства. Відзначається також, що після висвячення в сан єпископа агент «Усов» взяв під свій вплив духовенство єпархії, продовжуючи виявляти у його середовищі ворожий елемент та проводячи значну патріотичну роботу по єпархії [1, арк. 95]. Говорячи за виявлення ворожого елемента, мова насамперед іде про арешти духовенства яке здавалося не достатньо лояльним радянській владі. Цілком імовірно, що саме за цю роботу його і було відзначено медаллю, а інші нагороджені, або співпрацювали із єпископом чи спецслужбами, або видавалися найбільш лояльними у своєму ставленні до діючого режиму. Так, П. Бусель будучи благочинним Миропільського району у 1944 р. брав активну участь у ліквідації підгортівського руху на території Тростянецького району та включення його прихильників до складу РПЦ [4, арк. 111–123 зв.]. Хоча не можна виключати того факту, що вони дійсно активно проводили патріотичну роботу, формуючи лояльне ставлення віруючих до РПЦ та радянського режиму.

Медаль «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» затверджена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 червня 1945 р. Відповідно до Положення медаллю нагороджувалися робітники, службовці промисловості та транспорту, колгоспники, працівники науки, техніки, мистецтва, літератури, радянських партійних, профспілкових та інших громадських організацій. Медаллю нагороджували переважно за трудові досягнення або заслуги в справі мобілізації робітників, колгоспників та інших працівників на виконання завдань пов'язаних із обороною. Всього даною нагородою відзначено понад 16 мільйонів осіб [91, с. 25–27].

Таким чином, незважаючи на те, що Положення медалі «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» не передбачало нагородження релігійних діячів, нею відзначали представників РПЦ. Таке

відзначення відбувалося за поданням Уповноваженого у справах РПЦ за погодженням із МДБ. Воно створювало в очах віруючих образ відданого священника, який підтримує радянську державу та жертвовно діє на її користь, що мало слугувати прикладом та консолідуючим фактором для віруючих. Даною медаллю нагороджено п'ятьох представників духовенства Сумської єпархії, у тому числі правлячого архієрея. Подібні тенденції можна простежити і в інших єпархіях.

Протягом 1946–1948 рр. відзначаючи річниці встановлення радянської влади, зокрема в Україні, Московська патріархія не лише виголошувала прорадянські та просталінські тези, а й молитовно долучалася до відзначення радянських річниць. Так, 25 січня 1948 р. відзначаючи 30-ліття радянської влади в Україні, в храмах Українського екзархату було здійснено подячні молебні. Екзарх України перед молебнем звернувся до віруючих із словом, у якому зазначив, що за попередні тридцять років Україні довелося пережити багато складних моментів але «точним виконанням мудрих вказівок радянського уряду, Україна із успіхом і честю вийшла із цих ускладнень». Окремо митрополит зупинився на об'єднанні українських земель в ході Другої світової війни та ліквідації УГКЦ. Спираючись на ці факти, очільником Українського екзархату формувався серед віруючих позитивний імідж радянської влади, як об'єднавця українських земель та українців. Проголошення многоліття Й. Сталіну після молебню, сприяло уособленню проголошених митрополитом заслуг радянської влади в Україні безпосередньо із очільником СРСР. РПЦ формувала образ Й. Сталіна як об'єднавця українських земель і православ'я в Україні і на Львівському псевдособорі 1946 р. [52, с. 51–52; 50, с. 27]. До 30-річчя радянської влади священник М. Харьюзов характеризував РПЦ як «стовп і утвердження істини», а «єднання слов'янських народів – політичне і релігійне – відбувається нормально, за сприятливих та дружніх обставин». Під такими обставинами в першу чергу малася на увазі монополія РПЦ на православне життя в СРСР, пов'язана у першу чергу із ліквідацією обновленського руху,

УГКЦ та інших релігійних організацій і збільшення впливу РПЦ на міжрелігійному рівні [69, с. 29]. Подібні наративи не просто вихваляли більшовицький тоталітарний режим та формували культ особи, вони виправдовували репресивну політику попередніх років, сприяючи її забуттю шляхом заміщення ніби то здобутками. Завдяки подібним закликам, Й. Сталін в очах віруючих перетворювався на людину, яка сприяла збереженню та розвитку православ'я в СРСР, гаранта миру та мудрого керівника [90, с. 225–226].

Незважаючи на те, що РПЦ 1940-х років в своїй ідеології часто зверталася до прикладів монархічного періоду, реагуючи на політичну кон'юнктуру змушена була в той же час засуджувати монархічне минуле з метою піднесення радянської дійсності. А. Шаповалова у статті присвяченій 29-річчю радянської влади для «Журналу Московської патріархії» зазначала, що «свобода дій, яка стала можливою для Православної церкви лише в новій, радянській Росії, дозволила Патріарху Сергію повністю розкрити свою мудрість, свою прозорливість, свою глибоку ідейність» [77, с. 24]. Подібні тенденції простежуються і в статті протоієрея М. Харьюзова присвяченій 30-річному ювілею більшовицького перевороту. Крім вихваляння досягнень радянського режиму в галузі релігії, автор засуджує антирадянські прояви в середовищі РПЦ 1920-х–1930-х років. Зокрема, він зазначає, що після захоплення державної влади більшовиками багато церковних людей не зрозуміли «всієї грандіозності та своєрідності» змін. На його думку, зважаючи на поширене бачення, що без самодержав'я не зможе існувати церква виникли «необдумані та непотрібні виступи проти радянської влади». Намагаючись поєднати позитивне сприйняття Патріарха Тихона та його антирадянські заяви, священнослужитель завив про недостатньо вірне визначення відношення очільника РПЦ до більшовиків на перших порах. За словами автора, – «свою первісну помилку він тут же виправив» поставивши своїм головним завданням нормалізацію відносин церкви та держави. Вирішення саме цього завдання «Господь поклав на рамена мудрого архієрея Руської

Церкви – Митрополита Сергія (Страгородського)» [69, с. 29]. Публікація даних статей у офіційному виданні РПЦ свідчить, що подібні думки підтримувала та розділяла церква. Завдяки їм формувалася думка про реалізацію божественного наміру в побудові тієї системи державно-церковних відносин, яка склалася. Будь-які спроби опротестувати сформовану систему визнавалися помилковими, адже суперечили не лише дійсності чи бажанню духовного керівництва, але і волі Бога. Безумовно, що всі заслуги та досягнення які клірики РПЦ приписували радянській владі у першу чергу пов'язувалися особисто із Й. Сталіним.

Крім богослужінь, промов та статей, які сприяли насадженню культу особи Й. Сталіна серед віруючих, організовувалися публічні заходи в духовним навчальних закладах на честь радянських свят. Подібні речі, на думку радянських функціонерів мали сприяти патріотичному вихованню майбутнього духовенства, а фактично забезпечити формування лояльного служителя культу. Наприклад, у листопаді – грудні 1946 р. в Московській духовній академії, з благословення Патріарха Олексія відбулися урочистості до 29-річчя Жовтневої соціалістичної революції та 10-річчя сталінської Конституції. Традиційно, представниками радянських органів для семінаристів читалися доповіді присвячені тій чи іншій події. Але святкування річниці Конституції мало грандіозний характер. В ньому взяли участь Патріарх Олексій та заступник уповноваженого у справах РПЦ С. Белишов. В промовах ректора академії лунало захоплення нормами та цінностями Конституції, а також вдячність «її творцю» Й. Сталіну та запевнення у щирості мотивів участі у святкуванні, а не лише виконання «формального обов'язку лояльного громадянина» [70, с. 18–21].

Апогеем похвал та завіряння у вірності були привітання із особистими ювілеями Й. Сталіна. В день 70-річного ювілею Й. Сталіна в усіх храмах лунала молитва за його здоров'я, а в патріаршому соборі за участі архієреїв та настоятелів усіх столичних храмів відбувся молебень очолюваний Патріархом. В церковному середовищі наголошувалося, що РПЦ святкуючи

даний ювілей зайняла відносно держави позицію поваги «земної Богом даної влади», а підносячи Богові подяку за його благодіяння «церковні люди оточують себе почуттям вдячної уваги за подвиг самовідданого служіння нашого Вождя народу» [32, с. 11–12]. Ці слова фактично прямо проголошували богообраність влади. Але найбільше похвальних тез лунало в Вітальній адресі від духовенства та мирян РПЦ, за підписом Патріарха та усіх єпархіальних архієреїв. Там говориться, що подвиг життя Й. Сталіна церква вбачає у боротьбі за щастя народу, а «торжество справедливості розкривається для нас у Вашому мудрому та твердому керівництві благодійними перетвореннями всередині держави» [54, с. 5–11]. В цьому тексті описано коротко найголовніші досягнення РПЦ повоєнного періоду із обґрунтуванням вдячності за них керівнику держави. Варто зазначити, що даний документ підписали усі без винятку єпархіальні архієреї, у тому числі ті, яким десятиліття до цього довелося пережити на собі сталінські репресії. Тепер же вони говорили про мудре керівництво Богом даної влади, спрямоване на досягнення рівноправ'я, особистих свобод та миру. Було очевидним, що слова виголошені у вітальному посланні, як і проголошувані вихваляння більшовицького режиму та особисто Й. Сталіна суперечили істині, фактично перетворюючись на лукавство. Можливо саме тому, досить часто, подібні промови супроводжувалися запевненнями в щирості сказаного [90, с. 226].

Не менш блюзнірськими виглядали промови виголошувані делегатами РПЦ на конференціях прихильників миру та всіх церков і релігійних організацій СРСР. В них постійно підкреслювалася особлива роль Й. Сталіна в питаннях збереження миру та недопущення нових військових конфліктів. В той же час, формувався образ колективного Заходу на чолі із США, який намагався розв'язати нові протистояння. Подібні тези супроводжувалися проголошенням слави «Великому Сталіну», як уособленню справедливості та боротьби за мир [46, с. 12–17; 49, с. 18–19; 56, с. 3–5; 81, с. 53].

Одним із останніх проявів культу особи в РПЦ була її офіційна реакція на смерть Й. Сталіна. У відповідь на інформацію про хворобу вождя, 4 березня

1953 р. Патріархом Олексієм була надіслана телеграма єпархіальним архієреям із благословенням провести в усіх храмах усіх єпархій молебні за здоров'я хворого. В цій же телеграмі підкреслювалося, що церква не може забути благодіяння уряду та особисто Й. Сталіна спрямовані на її благо. Ця телеграма разом із матеріалами, які висвітлювали реакцію РПЦ на смерть вождя була опублікована у офіційному друкованому органі церкви. Після оприлюднення інформації про смерть очільника держави, Патріархом Олексієм, від свого імені та від імені РПЦ до Ради Міністрів СРСР було направлено телеграму із співчуттями з приводу смерті Й. Сталіна. В ній вчергове наголошувалося на благодіяннях померлого відносно церкви та проголошувалася йому «вічна пам'ять». 8 березня делегація РПЦ в складі митрополита Крутицького і Коломенського Миколая, архієпископа Іркутського і Читинського Палладія, архієпископа Одеського і Херсонського Никона, протопресвітера М. Колчицького та працівника патріархії С. Філіпова поклали вінок до гробу померлого. Після процедури покладання вінка члени делегації, крім С. Філіпова, стояли у почесній варті біля домовини. У день похорон, 9 березня, у патріаршому Богоявленському соборі Патріархом Олексієм відслужена панахида за померлим. Перед панахидою Патріарх виголосив промову у якій вихваляв заслуги покійника у різних сферах, окремо зупинившись на церковних справах. Вчергове було наголошено на благодіяннях відносно РПЦ. Патріарх зазначав, що жодне питання із яким він звертався до померлого ним не відкидалося, задовольнялися усі прохання. «Багато доброго та корисного, завдяки його високому авторитету, зроблено для нашої Церкви нашим Урядом» – зазначалося у промові. Окремо наголошувалося на великій кількості телеграм зі словами співчуттів, які надходили на адресу патріарха від віруючих, духовенства, архієреїв, представників інших церков [92, с. 124–126; 57, с. 3–4].

Варто зауважити, що важко визначити ступінь щирості висловлюваних тез. З одного боку, РПЦ дійсно мала максимально пристосуватися до існуючого суспільно-політичного ладу, а відповідно не могла уникнути участі

у поширенні культу особи Й. Сталіна. Крім того, мав даватися у знаки досвід пережитих гонінь 1930-х років, а відповідно і страх, який би змушував діяти показуючи свою повну лояльність режимові. З іншого боку, можна припустити, що частина ієрархів та духовенства дійсно була вдячною за можливість відновлення церковної діяльності, ліквідацію представників інших православних конфесій, перетворення РПЦ на монополіста релігійного життя держави. Ще одним фактором, який міг сприяти поширенню культу особи серед духовенства могло бути звільнення частини церковнослужителів із ув'язнення задля продовження пастирської діяльності. Цей факт міг сприяти поширенню думки в тому, що винним в масових репресіях був не очільник держави, а прості виконавці. А говорячи за вищих ієрархів РПЦ, певну роль відігравало і поліпшення матеріального становища, що відбулося після 1943 р. Разом із тим, складною була реакція на подібні заяви рядового духовенства, особливо того, що служило у невеликих міських або сільських парафіях, яке часто на собі відчувало як наслідки репресій 1930-х років так і реалії середини 1940-х – середини 1950-х років. Саме такі церковнослужителі становили більшість кліру РПЦ, відчуючи на собі складні матеріальні умови. Вони в умовах тоталітаризму, боячись переслідування з боку каральних органів та реакції єпархіальних архієреїв могли не виголошувати свою особисту думку чи незадоволення, відповідно вона не відображена у джерельній базі та залишається недоступною для дослідників. Відомі окремі випадки непогодження з офіційною позицією, хоча вони і відносяться до більш пізнього періоду [90, с. 227]. Наприклад, у 1970-ті роки священник РПЦ та дисидент Г. Якунін засудив «служіння «служителів культу» «культу особи» Сталіна», яке на його думку очолив Патріарх Олексій, а долучилися до цього процесу як архієреї так і рядове духовенство та парафіяни. Дисидент заявив, що більшість учасників прославлення мали цілком об'єктивне уявлення про особу очільника СРСР, керуючись у своїх діях або тактичними уявленнями церковної ікономії, або страхом. На відміну від них, у Патріарха Олексія та деяких інших керівників патріархії ставлення до Й. Сталіна було цілком

щирим. Даючи церковну оцінку таким діям, він говорить що вони є тяжким гріхом ідолопоклонства [97, с. 174, 176, 204]. Водночас необхідно зауважити, що офіційну реакцію РПЦ представляли заяви Соборів, Синодів та Патріарха, а також уповноважених патріархією осіб на тих чи інших заходах. Вважаємо, що ідеї висловлені в матеріалах надрукованих Журналом Московської патріархії поділялися не лише церковним керівництвом, а й РПЦ в цілому, тому що даний журнал є її офіційним виданням. Зважаючи на це, можна говорити про участь РПЦ у формуванні та поширенні культу особи Й. Сталіна.

Отже, можна стверджувати, що протягом 1943–1953 рр. РПЦ сприяла поширенню культу особи серед віруючих та широких верств суспільства у тому числі закордоном. Для характеристики особистості радянського диктатора систематично використовувалися терміни, які сприяли його героїзації та вихваляння. Це мало призводити до зростання його авторитету, уособлення з особою Й. Сталіна перемоги у Другій світовій війні та покладання на нього месіанських сподівань у майбутньому. Фактично всі здобутки як в середині держави та на міжнародній арені, так і церковного характеру безапеляційно пов'язувалися особисто із ним. Крім вихвалянь, РПЦ практикували богослужіння, що супроводжувалися молебнями за радянського очільника та церковного проголошення йому многоліття. Попри те, що подібні обряди та заклики супроводжувалися завіреннями у їх щирості, сьогодні важко визначити істинність даних заяв та є підстави припускати, що частина єпископату та духовенства РПЦ формально здійснювала їх керуючись страхом або іншими чинниками, відповідно робила це нещиро. Попри це, дані дії та офіційна позиція РПЦ однозначно сприяла розвитку культу особи.

2.2. Специфіка формування образу православного архієрея

Починаючи із 1935 р., в СРСР відзначається тенденція до знищення центру церковного управління РПЦ. У 1937 р. було репресовано майже всіх представників духовенства із оточення предстоятеля митрополита Сергія (Страгородського). Після окупації у 1939 р. СРСР Західної України та

Західної Білорусі, у зв'язку з необхідністю направлення в ці регіони законослухняних архієреїв, дозволяються єпископські хіротонії, задіюються лояльні до влади єпископи, що перебували на спокої. З початком радянсько-німецької війни та зі зміною державно-церковних відносин до складу РПЦ було прийнято частину єпископів обновленської церкви та репресованих у минулому прихильників Патріарха Тихона (Беллавіна). З 1942 р. стало можливим висвятити ряд архієреїв, які відстоювали принципи Патріарха Тихона, а також відновити служіння керуючих архієреїв, які повернулися із заслання [84, с. 12–15]. Такі заходи призвели до збільшення чисельності дієвих архієреїв. Уже 8 вересня 1943 р. на Соборі єпископів РПЦ були присутніми 19 архієреїв. Створена 7 жовтня 1943 р. Рада у справах РПЦ почала відігравати головний вплив на кадрову політику Патріархії. Відбувалося подальше збільшення чисельності архієреїв РПЦ [79, с. 150].

Після років репресій та масової антицерковної пропаганди Церква повинна була формувати в очах суспільства та вірян позитивний образ архієрея, висвітлювати ті сторони його постаті, які вважала за необхідне, які мали слугувати свого роду прикладом. Одним із засобів зображення постаті ієрарха РПЦ було обрано публікування в «Журналі Московської Патріархії», який відновив свою роботу у вересні 1943 р. Журнал був офіційним виданням РПЦ, виходив 1 раз на місяць, висвітлюючи основні події із життя Церкви. До 1968 р., коли почався випуск журналу Українського екзархату «Православний вісник», «Журнал Московської Патріархії» залишався єдиним друкованим органом, у тому числі на території УРСР. Відповідно, він був єдиним джерелом офіційного висвітлення позиції РПЦ та засобом поширення необхідної інформації у суспільному просторі. Саме через дане видання транслювалися наративи стосовно уявлення про клірика даної Церкви та її архієреїв.

Матеріали журналу, які розкривають постать православного архієрея, характеризуються різним жанровим та інформаційним наповненням. Їх можна розділити на такі групи:

- 1) про возз'єднання архієреїв інших православних конфесій із РПЦ;
- 2) про нагородження;
- 3) про пастирське служіння;
- 4) нариси про панівних архієреїв РПЦ;
- 5) статті, присвячені ювілейним датам служіння;
- 6) спогади та некрологи;
- 7) про діяльність у Всесвітньому конгресі захисту миру.

Після легалізації РПЦ у вересні 1943 р. та на початку звільнення УРСР від нацистської окупації, нагальним питанням стало налагодження церковної структури та забезпечення її єпископами. Перетворення РПЦ на єдину в СРСР Православну церкву вимагало також з'ясування питання православного розділення. Одним із шляхів такого вирішення та забезпечення панівними архієреями було прийняття до кліру духовенства обновленського руху, у тому числі єпископів. Висвітлення такої практики відбувалося на сторінках «Журналу Московської патріархії». Подібні публікації типові за своїм змістом та структурою. Вони описують обстановку офіційного богослужіння, за допомогою якого відбувалося прийняття до числа кліру РПЦ, подають основні біографічні відомості архієреїв. Окреме місце в таких статтях відводиться покаянню, у тому числі письмовому, новоприйнятого за перебування в обновленському русі. Важливим елементом покаяної заяви є усвідомлення наслідків попередньої діяльності та жаль за скоєним, заява про відмову від попередніх нагород [79, с. 150–151]. Подібні публікації мали на меті насамперед не інформування про факт переходу, а ідеологічно-агітаційний характер. Виходячи із їхнього змісту, архіпастирі обновленської церкви поставали як особи, які свідомо, із власної ініціативи переходили до РПЦ, відмовляючись від усіх попередніх відзнак. Патріарх РПЦ поставав як справедливий, милостивий та розуміючий предстоятель, який, незважаючи на попередні вчинки, приймав їх в суцтвому сані. Виходячи із наведених наративів, це мало стати одним із засобів навернення на сторону Московської патріархії

представників інших православних конфесій. Подібні матеріали складають першу групу публікацій [26, с. 8–9].

Другу групу складають матеріали, пов'язані із нагородженням. Ця група не чисельна, проте вона яскраво демонструє нові умови радянської дійсності, перехід від ідеї повної ліквідації Церкви до союзу із нею. У журналі майже не висвітлювалися нагородження церковними відзнаками, проте є публікації про відзначення державними нагородами. Значна кількість матеріалів стосується нагородження медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», якими відзначалося як рядове духовенство, так і керівники єпархій. Привертає особливу увагу нагородження Патріарха Олексія «Орденом трудового красного знамени» у 1946 р., яке широко висвітлювалося друкованим органом Церкви. Публікації такого характеру були покликані відзначити патріотичну діяльність духовенства під час німецько-радянської війни. Вони формували образ архієрея, який віддано служить радянській батьківщині, своїми зусиллями допомагає армії та народу. Подібна інформація в очах вірян легалізувала не лише Церкву, а й радянську державу, показувала примирення цих інституцій. Разом із тим такі повідомлення слугували прикладом для вірян у ставленні до держави [38, с. 3–5].

Третя група публікацій представлена статтями, присвяченими пастирському служінню. Вона частково продовжує тематику місця керівництва РПЦ в житті держави воєнного періоду. У них наголошувалося, що єпископи із початком війни без сумнівів зайняли прорадянську позицію, категорично негативну до всього, пов'язаного із нацизмом. Редакція оминає факти діяльності Церкви на окупованих територіях та співпрацю із окупаційною адміністрацією. Необхідно відзначити, що в церковній риторичі того часу, як і в державній, побутує термін «фашизм» замість «нацизм». Редакція особливо підкреслювала те, що єпископи не лише самі зайняли подібні позиції, але і закликали до цього вірян, зокрема через поширення відгуків. До заслуг архієреїв відноситься налагодження патріотичної роботи

Церкви – збирання пожертв на оборону, допомогу пораненим тощо. У цих матеріалах педалюються теми битви на Куликовому полі, осіб Дмитра Донського, преподобного Сергія, себто свого роду стовпів, на які в попередній період спиралася російська монархічна думка [61, с. 7–8]. Подібні публікації виконували кілька завдань. По-перше, збільшувалася значимість архієреїв у справі допомоги війську, що давало можливість розраховувати на припинення переслідувань та певні привілеї для Церкви післявоєнного періоду. По-друге, ієрархи мали підтвердити відданість радянській державі. По-третє, відбувалося свого роду відмежування архієреїв РПЦ від тих представників Церкви, які проводили діяльність на окупованій території.

У питанні церковного служіння показовою є стаття митрополита Варфоломія. Про основи пастирського служіння автор розмірковує на основі послань апостола Павла та праць богословів. Владика представляє священника, який повинен дбати про навернення вірних до Церкви. Для цього він повинен вести духовний спосіб життя, відокремлюючи себе від гріха. Важливою стороною пастирського життя визначається милосердя, смирення, жертвність та відмова від багатства. Для емоційного піднесення використовуються настанови святих РПЦ та приклади життя і служіння перших християн. Поряд із настановами про духовне життя, ця стаття не торкається проблеми поведінки в парафіях, відносин із державою тощо [28, с. 43–50].

У другому випуску «Журналу Московської патріархії» 1945 р. започатковується нова рубрика – «Сучасні діячі Руської Православної Церкви», в якій публікуються нариси про життя та діяльність правлячих архієреїв РПЦ. Ці матеріали представляють четверту групу публікацій. За період лютого 1945 р. – травня 1946 р. в цій рубриці опубліковано п'ять нарисів авторства А. Шаповалової: про Патріарха Олексія [72, с. 93–98], екзарха України, митрополита Київського і Галицького Івана [78, с. 56–63], митрополита Крутицького Миколу [76, с. 47–55], архієпископа Псковського і Порховського Григорія [74, с. 36–43], архієпископа Сімферопольського і

Кримського Луку [75, с. 48–54]. Привертає увагу той фактор, що нариси опубліковані у відповідності до ієрархії героїв.

Хоча кількість цих статей невелика, вони досить об'ємні за обсягом – від шести до одинадцяти сторінок кожна, що дало можливість висвітлити різні аспекти життя і діяльності архієреїв. Аналізуючи інформаційне наповнення, необхідно відзначити те, що всі матеріали були підготовлені однією особою. Структура, зміст, способи подачі інформації, емоційне забарвлення та авторські наголоси мають схожий характер. У вступних частинах А. Шаповалова висвітлює особливості поведінки, характеру, архіпастирського служіння або відношення парафіян з ієрархом тощо. Окремим елементом публікацій є інформація про період дитинства, особливості сімейного виховання та практики церковного служіння у дитячому та юнацькому віці. Авторка акцентує увагу на сімейному вихованні, завдяки якому майбутні архієреї обрали такий життєвий шлях. Два герої нарисів народилися в родинях церковнослужителів – митрополити Іван та Микола, інші – у різних глибоко релігійних родин. Усі архієреї, за винятком архієпископа Луки, до 1917 р. отримали богословську освіту, закінчивши духовні навчальні заклади, та прийняли священницькі висвячення. Подекуди А. Шаповалова подає докладний опис обставин, які спонукали майбутніх архієреїв до прийняття священницького чи чернечого постригу, аналізує причини, які впливали на ці рішення [79, с. 153].

Характеризуючи мотиви обрання священницького служіння, авторка представляє майбутніх архієреїв звичайними молодими людьми, на формування яких впливали різні фактори та обставини. Зокрема, майбутнього митрополита Івана, котрий осиротів у 10 років, рідні віддали до духовного училища Перервенського монастиря, при якому існував і інтернат. Він хотів навчатися на медичному факультеті університету, але не міг цього зробити через становість суспільства та тяжке матеріальне становище, тому у 14 років вступив до духовної семінарії. Після її закінчення не збирався бути священником, а вирішив працювати вчителем, назбирати грошей і реалізувати

свою мрію про університетську освіту. Але після того як, пропрацювавши чотири роки учителем в Угрешському монастирі, не вдалося зібрати коштів на навчання, Іван прийняв священний сан, одружився та обзавівся родиною. У 1912 р. він отримує звання вченого археолога, а після смерті у 1915 р. дружини, тринадцять років священник поєднує світську роботу та пастирське служіння, прийнявши у 1928 р. чернечий постриг та єпископський сан [78, с. 56–63]. Подібний шлях до Церкви пройшов і лікар-хірург архієпископ Лука. Подаючи його життєпис, А. Шаповалова головну увагу зосереджує на науковій роботі архієпископа [75, с. 48–53].

Паралельно наводяться різні життєві обставини інших священників. Біографія архієпископа Григорія є прикладом церковного служіння та бажання займатися душпастирством з дитячих років. Майбутній архієрей відзначає, що це прагнення в нього сформувалося під впливом єпископа Павла, якому він прислужував у вівтарі в м. Петрозаводськ. Цей священник після здобуття духовної освіти також не відразу обрав чернече життя, створивши родину. Лише після смерті дружини та загибелі синів у роки німецько-радянської війни, він відгукується на пропозицію патріархії та приймає чернечий постриг і єпископський сан [74, с. 36–42].

Майбутній Патріарх Олексій прийняв чернечий постриг у 25-річному віці, прагнучи до цього ще з юності. Виріши у релігійній родині, він періодично гостював у своєї тітки, яка була ігуменею одного із монастирів. Саме там, за словами авторки, він усвідомлює покликання до чернечого життя [72, с. 93–96].

Таким чином, перед вірянами архієреї постають у звичному для простих громадян образі – звичайні люди, які мають власні переживання, бажання, життєві ситуації, які нічим не відрізняються від життєвих обставин інших вірян. Широкий опис таких життєвих обставин мав наблизити постать архієрея до звичайних громадян, показати його з позиції «свого». Цей образ мав нівелювати негативні наслідки антицерковної пропаганди попереднього періоду. На нашу думку, з цією ж метою подавався блок інформації,

пов'язаний із виконанням світських функцій в радянський період, підкреслювалася лояльність майбутніх архієреїв до радянської влади. У цьому контексті показовою є цитата з нарису про Патріарха Олексія, у якій зазначається, що «в роки церковних реформ – відокремлення Церкви від держави в період після Жовтневої революції... преосвященний Олексій проповідує лояльне ставлення до радянської влади, оберігає паству від непотрібних і ворожих виступів, пояснює велике значення церковних реформ» [72, с. 96]. Крім лояльного ставлення до радянської влади, у публікаціях наголошується, що майбутні архієреї залишалися вірними РПЦ, не перейшовши до складу інших православних конфесій, підкреслюється їх патріотична діяльність у роки війни. У нарисах відсутня інформація про переслідування радянською владою, не подається інформація про служіння в 1930-ті роки. Незважаючи на те, що рубрика подавала статті про діяльних архієреїв РПЦ, в них мінімально висвітлюється архієрейська служба, яка характеризується загальними фразами в кінці публікацій, не описуються обставини архієрейських хіротоній, призначення на кафедри тощо.

П'ята група – статті, присвячені ювілейним датам служіння ієрархів, близька за змістом до попередньої рубрики, але має більш офіційний характер. На відміну від попередньої, в цій рубриці головну увагу автори приділяють архієрейському служінню. У статтях подаються відомості про обставини висвячення, характеризуються чинники, які спонукали до обрання архіпастирського служіння. Автори, крім опису головних віх архієрейської діяльності, наводять відомості про особливості характеру, управління єпархіями. Значна увага приділяється заслугам преосвящених у розбудові єпархій, відносинам із духовенством та вірянами. Статті містять роздуми самих єпископів про служіння, відгуки духовенства та пастви. Незважаючи на те, що ці відомості подаються не у вигляді цитат або бесід, а як висновки самих авторів, вони мають важливе значення щодо бачення основних якостей архієрея як з боку духовенства та вірян, так і з боку редакції журналу.

Публікації частково представляють позицію патріархії, офіційним виданням якої є часопис, який оприлюднював відповідні відомості.

Найбільшу кількість статей цієї групи – п'ять за період 1950–1953 рр., присвячено різним ювілейним датам Патріарха Олексія. На початок 1950-х рр. припало відзначення п'ятирічного ювілею патріаршого служіння [33, с. 11–15], п'ятдесятиріччя служіння в священному сані [47, с. 5–29], сорокаріччя єпископського служіння [24, с. 15–18; 65, с. 19–23; 67, с. 24–28]. Ці ювілеї отримали широке висвітлення на сторінках «Журналу Московської патріархії».

З огляду на те, що найбільша кількість публікацій присвячена сорокаріччю єпископського служіння Патріарха Олексія, можна стверджувати, що Церквою саме цій події надавалося найвагоміше значення. Архієрейська хіротонія стала початковим етапом сходження єпископа Олексія до патріаршества. Така ж думка висловлюється і в редакторській статті, де, описуючи обставини хіротонії, зазначається, що «в цьому, як і в усьому що здійснюється в Церкві Христовій, не можна не бачити дію Верховного Пастиронаачальника, який невидимо перебуває у Церкві» [24, с. 15]. Таким чином, відстоюється ідея містичного передбачення та ведення майбутнього Патріарха до його служіння як очільника РПЦ. Редакція також підкреслює поєднання в особі Патріарха глибокої віри в божий промисел із адміністративними здібностями та душевними якостями. Окремо наголошується на заслугах Патріарха Олексія в подоланні розколів та налагодженні церковної єдності, під якими розуміється приєднання до РПЦ різних православних конфесій в СРСР та Європі [24, с. 16–17]. Священник П. Соколовський, описуючи основні віхи єпископського служіння, детально зупиняється на ленінградському періоді, зокрема блокаді Ленінграда. Автор відзначає, що, маючи можливість залишити місто, митрополит Олексій, відданий власному народу, прийняв рішення залишитися та здійснював служіння в блокадному місті, підіймаючи моральний настрій жителів та оборонців Ленінграда. Близько 2/3 статті присвячені саме діяльності

митрополита в роки німецько-радянської діяльності та справі патріотичного служіння Церкві [65, с. 20–23]. Характеризуючи патріарше служіння, В. Ніконов, крім біографічних відомостей, висвітлює заслуги Патріарха Олексія у розбудові РПЦ, зміцненні її позицій всередині держави та на міжнародній арені [47, с. 5–29]. А. Ведьорніков, крім опису загальноприйнятих питань, за аналогією до вище охарактеризованих статей, коротко висвітлює заходи, пов'язані із церковним відзначенням ювілею [33, с. 13–15]. Таким чином, перед читачами постає особа ієрарха глибоко віруючого, відданого церковному служінню та патріотично налаштованого, який розділяє усі випробування своєї пастви, готовий до самопожертви заради покращення становища вірян.

Дещо відрізняються за змістом опубліковані на сторінках «Журналу Московської патріархії» статті про інших ієрархів РПЦ. З характеру висвітлення ювілейних дат їхнього служіння помітно, що ці нариси писали різні автори, які вважали за необхідне сконцентрувати увагу на відмінних аспектах. Крім того, ці публікації значно менші за обсягом у порівнянні із патріаршими. Описуючи п'ятдесятиріччя перебування у священному сані екзарха України митрополита Івана, автор подає короткі біографічні відомості, відзначаючи особливості характеру ювіляра – воля, витримка, терпіння, наполегливість, тактовність тощо. Значна увага в публікації приділяється святкуванню події, організованому за участю ієрархів в патріархії [64, с. 15–18]. У подібному дусі написана стаття протоієрея С. Міловідова, присвячена шістдесятиріччю служіння у священному сані митрополита Новосибірського і Барнаульського Варфоломія [42, с. 6–8]. Професор Л. Парійський у статті, присвяченій п'ятдесятип'ятиріччю священницького служіння митрополита Ленінградського і Новгородського Григорія, акцентує увагу читачів на молитовності та вірності чернечим обітницям ювіляра, підкреслюючи дотримання архіпастирем канонічних правил та церковних традицій РПЦ, що дозволило не долучитися до різноманітних православних рухів [51, с. 37–39].

Серед загальної кількості повідомлень, присвячених ювілейним датам служіння, виділяється стаття А. Шаповалової про двадцятип'ятиріччя архієрейського служіння архієпископа Кримського і Сімферопольського Луки. Після традиційної подачі короткого послужного списку, авторка зауважує, що майбутній архієрей постригається в чернецтво у зрілому віці, чернечий послух і смирення були для нього нелегкою справою. А. Шаповалова, посиляючись на слова архієпископа Луки, пише про значний вплив Патріарха Сергія на виховання архієпископа як монаха та архієрея. Окремо наголошує на тому, що улюблена справа єпископа – богослужіння та проповідь, його прихильність до безкорисливості, поміркованість у матеріальному житті та постійне прагнення допомагати бідним та знедоленим [73, с. 5–9]. Привертає до себе увагу і замітка, присвячена тридцятиріччю служіння в єпископському сані архієпископа Алма-Атинського і Казахстанського Миколи. Її особливість в тому, що це коротке повідомлення про відзначення ювілею у єпархії. Замітка не містить будь-яких біографічних відомостей чи послужного списку [25, с. 61].

Таким чином, ця група публікацій представлена переважно нарисами про найавторитетніших та найвпливовіших архієреїв РПЦ, розкриваються особливості поведінки та їх погляди, вірянам та духовенству подавалися ідеали особи єпископа та архієрейської діяльності. Фактично в усіх замітках, крім відзначення віри та молитовності, зосереджується увага на патріотичній діяльності архієпископів та замовчується інформація про служіння у 1920–1930-ті рр. Цей період згадується лише в контексті боротьби із обновленською церквою. Наголос на патріотичній діяльності був важливим щодо розбудови нових відносин із державою та мав вчергове переконувати в лояльності церковної ієрархії до радянської влади, що давало можливість функціонувати РПЦ, проводячи духовне служіння серед народу.

Шосту групу складають переважно некрологи, серед яких містяться два спогади, фактично нариси про покійних архієреїв – патріарха РПЦ Сергія [27, с. 17–20] та керівника руськими православними парафіями в Болгарії

архієпископа Серафима (Соболева) [30, с. 21–28]. Архієпископ Серафим керував руськими православними парафіями в Болгарії із 1921 р. В нарисі відзначено його постійну прихильність до РПЦ, відмову від участі в Віденському Соборі та спроби відмови російських емігрантів в участі в німецьких збройних формуваннях. Більшість нарису присвячена науково-богословській діяльності архієрея, яка полягала у боротьбі проти богословських поглядів очільника Православного богословського інституту в Парижі С. Булгакова, софіанством, екуменізмом, модернізмом в православ'ї, – за висловом автора нарису – «за чистоту православного віроучення» [30, с. 22].

Опубліковані на сторінках «Журналу Московської патріархії» некрологи досить однотипні. Вони повідомляли про дату та обставини смерті – раптова або від хвороби. Коротко висвітлювався процес поховання. Зазвичай містилася інформація про урочисте соборне служіння заупокійної служби та місце поховання спочилого. Подавався короткий послужний список. Наприкінці некрологів зазначалося про повагу вірян до померлого та значну кількість присутніх на похоронах [68, с. 11–13; 35, с. 7–9; 39, с. 11–12; 40, с. 7–10; 43, с. 9–11; 66, с. 33–35]. Незважаючи на основні біографічні відомості, що містять некрологи, їх головне значення при висвітленні постаті православного архієрея полягає у формуванні відношення до смерті. У некрологах відсутній трагізм, вони просто констатують факт смерті. У випадку смерті від хвороби зазначалося, що померлий зі смиренням та терпінням її переносив. Часто зазначається, що померлі відійшли «тихо, спокійно». Такий підхід показував вірянам приклад смирення та терпіння, за яке Бог винагороджував «легкою» смертю. Із поданої інформації постає картина неминучості смерті, разом із тим відсутності страху перед нею та віри у потойбічне життя [79, с. 158].

Сьома група публікацій не висвітлює життя архієреїв, вона стосується діяльності у Всесвітньому конгресі захисту миру. Ці публікації мали найбільше ідеологічне спрямування. У першу чергу, вони демонстрували вірянам старання РПЦ та СРСР припинити протистояння та не допустити військової агресії. Як участь архієреїв, так і публікаторська діяльність з цього

напрямку мали відстоювати ідеологічні інтереси СРСР. РПЦ, з одного боку, як і будь-яка інша Церква, безумовно прагнула сприяти в питанні миротворчої діяльності Конгресу, а з іншого, виявившись заручником ситуації, відстоювала інтереси держави, яка була ініціатором біполярності світу та сама здійснювала військову агресію.

Статті цього напрямку переважно висвітлюють участь делегації РПЦ у з'їздах Конгресу. У них переважно мова йде про митрополита Крутицького і Коломенського Миколу – його виступи, інтерв'ю. Ієрарх озвучував позицію РПЦ відносно можливого протистояння СРСР та США, звинувачуючи в мілітаризації західні країни та наголошуючи на тому, що «руські» виступають проти такої позиції. Доводиться думка про підтримку РПЦ з боку інших церков як православних, так і протестантських. Для підтвердження подібних тез наводяться витримки із телеграм предстоятелів або представників, які перебували у сфері впливу РПЦ. Підкреслюється надзвичайний авторитет та статус делегацій РПЦ, про що свідчать захоплення однодумців на засіданнях від виступів представників делегацій, особливі вітання тощо [45, с. 17–24]. Окремо розвивалася тема прямого або опосередкованого протистояння із Католицькою церквою. Одним із методів антикатолицької риторики було звинувачення її в зв'язках із політичними лідерами, військовою пропагандою. Наголошувалося, що, на відміну від християн, які прагнуть миру, католики засуджують миротворчу діяльність РПЦ та її роботу у Конгресі [31, с. 14–15]. Таким чином, ця група найбільше піддавалася впливу державної ідеології, висвітлюючи постать архієрея РПЦ як виразника інтересів «руського» народу, борця за права інших народів, борця із негативним впливом Заходу, миротворця, який прагнув попри різні політичні чинники розбудовувати мир у світі та виступав проти переслідувань і військової агресії.

РОЗДІЛ 3.

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ БОГОСЛОВСЬКОЇ ДУМКИ В ЕПОХУ ПОСТСТАЛІНІЗМУ

3.1. Проповідницька діяльність та її ідейно-богословська спрямованість

Основою радянського законодавства в галузі державно-церковних відносин були Декрети «Про свободу совісті, церковні та релігійні об'єднання» 1918 р., «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1919 р., Постанова Президії ВЦВ і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» 1929 р., яка уточнювала положення декрету 1918 р. Згідно неї, діяльність духовенства обмежувалася церковними приміщеннями, заборонялося проповідування за межами постійного проживання членів релігійного об'єднання, яке воно обслуговувало. Крім того, заборонялося навчання релігії поза межами спеціальних духовних навчальних закладів, відповідно – проведення будь-яких зборів з вивчення релігії, катехизації тощо [83, с. 101–102]. Після початку реалізації, з вересня 1943 р., нового курсу у релігійній політиці радянська влада прийняла ряд нормативно-правових актів у даній галузі. Лише за період з кінця 1943 – протягом 1944 р. РНК СРСР було прийнято понад 10 документів, які регламентували державно-церковні відносини та релігійно-церковне життя. Ці документи та матеріали повоєнного часу стосувалися питань відкриття храмів, матеріального забезпечення, оподаткування, фінансових питань, реєстрації релігійних громад та духовенства тощо [83, с. 102–117]. Жодним чином не запроваджувалися норми, які б змінювали підходи або ставлення до проповідницької діяльності. Як і раніше, у даному питанні реалізовувалася тактика зменшення проповідей, обмеження їх суто церковними стінами. Таким чином Церква фактично позбавлялася права на релігійну пропаганду, що полегшувало проведення антирелігійної пропаганди та зменшення впливу духовенства і релігії в суспільстві.

Зважаючи на те, що у 1940-ві – 1950-ті роки у звітах уповноважених у справах РПЦ не аналізується проповідницька діяльність духовенства, власного друкованого органу РПЦ в УРСР не мала, а авторами поодиноких проповідей на сторінках Журналу Московської патріархії були переважно вихідці із РСФРР, важко виділити тенденції проповідницької діяльності православного духовенства на території України. Попри те, наявні джерела, зокрема архівні, дають можливість зробити висновки про читання священниками проповідей. До радянського документообігу потрапляли переважно не ординарні тези, які лунали у проповідях. На основі цього, можемо говорити, що церковні проповіді не суперечили радянському законодавству та баченням радянської влади щодо місця православ'я в державно-церковних відносинах.

Разом із тим, можна відмітити випадки, коли православні священники намагалися співпрацювати з радянською владою використовуючи своє становище, зокрема можливість публічних проповідей. Зокрема, у 1945 р. один із парафіяльних священників Антонінського району Одеської області напередодні виборів до Верховної Ради СРСР звертався до райвиконкому із пропозицією під час виголошення проповіді закликати віруючих до участі в даних виборах [6, арк. 4]. За вказівкою місцевої влади 1 травня 1946 р. вхід в огорожі кафедрального собору м. Чернівці, де відбувалося богослужіння, був закритий, аргументуючи необхідністю руху повз собор колони демонстрантів – учасників святкування радянського свята 1 травня. У зверненні з даного приводу правлячий архієрей – єпископ Чернівецький та Буковинський Феодосій, зазначав, що через такі дії, він вимушений був служити у пустому соборі та не зміг закликати віруючих до молитви за радянську батьківщину та вождів і однодушного святкування цього свята зі всіма трудящими. Владика просив місцеву владу в дні державних свят парафіяни не позбавлялися права відвідувати богослужіння в храмі та молитися за «нашу велику Батьківщину та Уряд» [18, арк. 14]. Той же єпископ Феодосій протягом 1946 р. здійснював візити із урочистими богослужіннями у парафіях Чернівецької єпархії. Під час

таких богослужінь, ним постійно виголошувалися проповіді у яких він закликав віруючих до пожертв на користь родин фронтовиків. Окремо він залучав духовенство єпархії до патріотичної роботи [18, арк. 14]. В середині 1940-х років саме так звана патріотична робота та збори пожертв на потреби армії, фронтовиків тощо були одним із завдань які покладалися на РПЦ, а відповідно і важливим напрямком діяльності архієреїв та парафіяльних священників. Безсумнівно, що дана робота супроводжувалася відповідною проповідницькою діяльністю з метою переконання парафіян брати участь даних акціях.

Разом із тим, окремі священники та навіть архієреї використовували проповідницьку діяльність з метою відстоювання інтересів Церкви. Так, голова Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Карпов у листі до Г. Малєнкова від 19 лютого 1949 р. зазначав, що архієпископ Лука (Войно-Ясенецький) посилено займається в Церкві проповідництвом на захист релігії. Наголошувалося, що він є реакціонером та фанатиком, який прагне до розпалювання релігійності. Даних архієреїв відкрито характеризував справжнє становище РПЦ та називав його «дуже тяжким» [96, с. 197]. Подібні поодинокі спроби використати релігійні проповіді для характеристики справжнього становища РПЦ, Українського екзархату, окремої єпархії чи особистого невдоволення ситуацією будуть присутніми і в подальшому. Зокрема, у 1957 р. Житомирський обком партії інформував ЦК КПУ про факти ворожої проповідницької діяльності та антирадянський характер проповідей архієпископа Венедикта. Дані обвинувачення навіть стали приводом для розслідування Московською патріархією та розгляду Синодом РПЦ. За наполяганням Ради у справах РПЦ патріарх Олексій направив у Житомир архієпископа Дніпропетровського Гурія, який вивчив суть питання і інформував Синод про те, що у проповідях архієпископа Венедикта спостерігалися неприпустимі вислови, котрі служили підставою слухачам робити висновки про опозиційний настрій архієпископа щодо влади. Синод обговорював дану справу 14 березня. На засіданні Синоду архієпископ Гурій

представив письмові витяги із проповідей, які на його думку «не можна не визнати вкрай недоречними в устах проповідуючого з церковного вітваря архієрея». В результаті розгляду Священний Синод кваліфікував проповідь як вираз «опозиції проти існуючого ладу і влади». У відповідь, архієпископ не заперечував, що у своїх проповідях він торкався суспільних питань, говорив, що ймовірно, деякі вислови тлумачили неправильно. Синод зробив зауваження архієрею та залишив його на кафедрі. Під час особистої зустрічі патріарх Олексій заявив архієпископу про неприпустимість внесення політичних мотивів у церковну діяльність. У відповідь владика заявив, що не замовчить на адресу атеїзму, на захист віри Христової і робитиме це до кінця життя.

Така реакція духовної влади не задовольняла обком партії, який вимагав усунення архієпископа Венедикта. Перший секретар обкому М. Стахурський у листі на ім'я першого секретаря ЦК КПУ С. Чевоненка направив листа у якому писав, що після засідання Синоду архієпископ розцінив його, як підтримку і не припинив свою діяльність, а не насмілюючись виступати із прямими ворожими випадками, став робити це замасковано в проповідях на біблійські сюжети і коментарях до них. Зазначалося, що у своїх проповідях архієрей настановляв віруючих про «кари божі», закликав «не зраджувати своїй вірі» і сповідувати її, щоб «запалювати вогонь в серцях православного народу і свого ближнього». У проповіді на храмовому святі в Овруцькому монастирі 26 червня, він говорив про «невір'я», яке «крокує семимильними стопами і приймає загрозливі розміри, на нас, християнах, лежить відповідальність врятувати віру». У кінці проповіді владика заявив, що ніяка сила без Бога не може зберегти мир. Це розцінювалося партійними та радянськими функціонерами як випадки проти зовнішньої політики СРСР про мирне співіснування. 27 травня 1957 р. в Миколаївській церкві м. Бердичива архієпископ Венедикт ніби то дорікнув віруючим за «холодну війну» та погрожував божими покараннями. З огляду на вище описані факти та їх трактування партійними функціонерами, можна припустити, що більш за все

мова ішла про мир та необхідність його збереження і прямої критики зовнішньополітичного курсу держави чи обвинувачень в розпалюванні холодної війни не звучало, а це були лише інтерпретації для пошуку підстав звинувати та усунути неугодного архієрея з кафедри [93, с. 94–97].

Із розгортанням антицерковних акцій та поглибленням атеїстичної пропаганди, як форма спротиву їй, у проповідях духовенства лунають прямі чи опосередковані заклики спротиву даній політиці або повчання спрямовані на посилення релігійного виховання, у тому числі дітей. Наприклад, у 1954 р. в Дрогобицькому районі два священники вихідці із УГКЦ виступали з проповідями у яких говорили, що з розгортанням науково-атеїстичної пропаганди настане закриття храмів та закликали віруючих підтримати Церкву і бути вірними «божому дому». Священник с. Воля-Довголуцька Сколівського району Р. Каленюк в проповідях закликав віруючих не слухати науково-атеїстичні лекції. До молоді він звертався із закликом ходити до церкви, а не до клубів, піонерів – не носити червоні краватки, а молодь не вступати до комсомолу [5, арк. 51].

В даний період духовенство намагається використати у проповідях посилення не лише на Святе письмо чи діяння святих, а на авторитет цивільних громадян. Можна говорити, що це було викликане розгортанням атеїзму та антицерковної і антирелігійної пропаганди, коли необхідно було підтвердити власну ідею словами авторитетних у радянському суспільстві громадян, що мало б справити враження на тих хто чув проповідь. Показовою в даному контексті є проповідь настоятеля кафедрального собору м. Житомир протоієрея М. Фомічова виголошена на свято Успіння Пресвятої Богородиці. Він навів приклад, як в даний час група студентів одного із медичних інститутів запитала професора «чи доводилося йому хоча б раз бачити душу людини в якій-небудь частині тіла». Він відповів: «Друзі мої, ви часто чули, і самі знаєте, що кожна людина має розум, у одних більше, у інших менше. Я за свою багаторічну практику багато разів розкривав черепні коробки людей, анатомував мозок, але ніде не виявив людський розум, проте це не значить, що

його немає, він, безумовно, є у кожної людини, але він не матеріальний: його не можна побачити, пощупати, ти паче покласти на тацю і піднести комусь. Точно такими ж характеристиками володіє і людська душа, яку не можливо виявити в тілі людини, побачити, чи тим паче пощупати» [5, арк. 50].

Середина 1950-х – середина 1960-х років характеризується посилення атеїстичної пропаганди та погіршенням становища духовенства і Церкви. У січні 1957 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді», у 1961 р. РМ СРСР – постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи», у 1969 р. Президія Верховної Ради УРСР – Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культи», крім того влада вживала заходів щодо посилення контролю над релігійними організаціями. Подібні законодавчі ініціативи погіршували становище Церкви, а відповідно – негативно впливали на розвиток богослов'я в державі та проповідницьку діяльність. Порушення радянського законодавства було однією із підстав позбавлення реєстрації духовенства, закриття храмів, підставою адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності [81, с. 111–112; 80, с. 295]. З метою контролю за дотриманням даного законодавства створювалися відповідні комісії, які у тому числі вивчали проповідницьку діяльність священнослужителів. Крім того, що створювалися негативні умови для розвитку богослов'я, відчувався значний брак богословської та церковної літератури, що негативно впливало на якість проповідей та можливість до них підготуватися. Чи не єдиним джерелом такої інформації були «Журнал Московської патріархії», «Православний вісник», «Богословські труди», які містили богословські публікації, проповіді, життя святих, статті про свята. Переважна більшість богословських текстів та проповідей опублікованих у даних виданнях належить авторству російського духовенства, зокрема викладачам Московської духовної академії. Тематика опублікованих у «Православному віснику» статей стосується певних церковних свят. Їхній

зміст розкриває історію та значення конкретного свята, якому присвячена проповідь [34, с. 131–132; 41, с. 12–13; 71, с. 13–15; 62, с. 15–16].

У середині 1950-х років помітні зміни у змісті виголошуваних проповідей. Проповідуючи на тему певної церковної події чи свята, духовенство окрім закликів до віруючих чесно трудитися, боротися за мир в усьому світі, робили особливий наголос на те, щоб віруючі не соромилися відвідувати храми і дотримуватися церковних обрядів, що вони приводили на богослужіння свої родини та сусідів. У зв'язку із посланням Патріарха Олексія про боротьбу духовенства із п'янством і хуліганською поведінкою парафіян в дні престольних та інших свят, багато священників у проповідях закликали не допускати п'янства та хуліганства взагалі, а особливо на свята [5, арк. 49].

В період правління Л. Брежнєва обставини змушували переглянути жорстку політику щодо Церкви. В цей час було розроблено правове поле державно-церковних відносин. Разом із тим, цей період позначився розробкою нових методів боротьби із Церквою. З новим розмахом впроваджувалася атеїстична пропаганда, методологічне забезпечення та координацію якої здійснював новостворений Інститут наукового атеїзму при Академії суспільних наук. Одним із основних завдань нового законодавства про культу було витіснення релігійної обрядовості із суспільного та особистого життя радянських громадян і запровадження замість неї нової релігійної обрядовості. Ці методи мали замінити жорсткі антирелігійні та антицерковні методи попереднього періоду [96, с. 60–63]. Протягом 1960–1980-х рр. радянські ідеологи займалися створенням системи ідеологічної соціалізації, втіленням в життя цінностей радянського суспільства за допомогою атеїстичного, патріотичного, етичного, інтернаціонального виховання. У 1971 р. прийнята постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення», в дусі якої відбувалася ідеологічна боротьба 1970-х рр. Попри цілий ряд заходів нова обрядовість не дала бажаних результатів [94, с. 346–347; 400–407]. В контексті посилення атеїстичної боротьби створювалися комісії сприяння контролю за законодавством про релігійні культу, які фактично

перетворювалися на додатковий спостережний орган за Церквою та віруючими.

До середини 1960-х років, коли комісії сприяння почали активно вивчати проповідницьку діяльність духовенства важко говорити про зміст проповідей місцевих священників, адже вони ніде не відтворювалися. Комісії сприяння у своїх звітах подавали широкі відомості про проповідницьку діяльність, зміст проповідей та реакції на них віруючих. Формою проповідницької діяльності було читання проповідей у стінах храмів. Зважаючи на вище описані обставини, у переважній більшості, зміст проповідей стосувався церковних свят та тлумачення євангельських подій дня богослужіння.

Наприклад, уповноважений у справах релігій по Сумській області у 1966 р. відзначав, що священники в проповідях закликають віруючих до чесної праці на підприємствах та в полі, не порушувати трудової дисципліни, боротися за мир на Землі тощо. На основі цього уповноважений робить висновок, що проповідницька діяльність зводиться до того, що б «пристосуватися до нової радянської дійсності». Подібні заклики були та висновки уповноважених характерними і для інших регіонів України. Наприклад уповноважений у справах релігій Чернівецької області у звіті за 1963 р. відзначав, що деякі священники у своїх проповідях намагаються пристосуватися до сучасних умов, інколи закликаючи віруючих активно працювати на колгоспних полях тощо. Як приклад наводиться практика с. Ванчиківці Новоселицького району, де священник Кіріак у літній період, недільні богослужіння намагається завершити о 8:00–8:30. Із висновками про пристосування до нової радянської дійсності важко погодитися, адже в даних звітах зазначається, що священнослужителі намагаються за допомогою проповіді укріпити віруючих в сповідуванні віри, наблизити їх до Церкви та сприяти їхньому подальшому воцерковленню. З даною метою, під час проповідей підіймалася тема вічного блаженства, священники закликали віруючих дотримуватися заповідей, сприяти наверненню рідних та знайомих,

хрестити дітей тощо. Практику ранніх богослужінь можна пояснити тим, що духовенство намагалося дати можливість бажаючим відвідати богослужіння до початку робочого дня [14, арк. 14; 16, арк. 58].

Зважаючи на наявні звіти, можна стверджувати, що в місті Конотоп Сумської області, яке було одним із найбільших міст в області, із чотирьох діючих священників [3, арк. 24 зв.–25] найактивніше проповідував священник Вознесенської церкви С. Сасим, який серед віруючих вважався найкращим проповідником [8, арк. 35]. Він пов'язував біблійно-євангельські сюжети із моральною тематикою та настановами. Наприклад, він закликав пам'ятати про Божі заповіді, стверджував, що Господь бачить будь-які поступки людини та закликав до постійної молитви, праведного життя та покаєння. Поряд із цим, він викривав такі пороки як п'янство, багатоженство тощо, наголошуючи, що з даних гріхів походять конфлікти та негаразди не лише між державами, але й у родинах. Він закликав віруючих бути смиренними та наголошував, що справжня нагорода за добрі справи буде надана Богом у потойбічному житті. Варто відзначити, що даний священник для проповідницької діяльності використовував не лише час богослужіння але й особисті бесіди із вірянами. Не зважаючи на те, що проповіді спрямовувалися на виховання моральних якостей, радянські функціонери відносилися до них досить негативно, заявляючи, що подібні речі викривають певні сторони життя радянських громадян [17, арк. 44; 8, арк. 35–36].

На початку 1960-х років, дехто із священників у проповідях не наважувався відкрито закликати батьків приводити дітей на богослужіння, але намагався діяти в даному напрямку неординарно. Яскравим прикладом такого проповідництва є священник с. Костичани Новоселицького району Чернівецької області, який 2 липня 1963 р. після закінчення літургії в кінці проповіді звернувся до батьків, які мали дітей шкільного віку із закликом не приводити їх до церкви, так як це негативно відбивається на їхній успішності в школі, додавши при цьому, що в храмі їм робити нічого, адже вони не знають

молитов та не вміють навіть правильно хреститися. Дані слова були розцінені як заклик до батьків навчати дітей молитви [14, арк. 13].

У середині ХХ ст. тема миру стає центральною у архієрейських посланнях та церковних проповідях. Так, архієпископ Палладій (Камінський) у Страсну суботу 1971 р. розпочав проповідь зі ствердження нерозривного зв'язку Церкви з усім прогресивним людством, оскільки обоє боролися за збереження миру на планеті. Він завершив проповідь закликом: «Візьмімо найбільш активну участь у зміцненні миру на землі – через подвиг мирної і славної праці на славу великої Вітчизни Нашої». Типовими для святкових проповідей були і слова протоієрея В. Желюка з м. Житом, виголошені на Великдень 1968 р. Він говорив віруючим, що: «Ісус віддав усього себе на служіння людям і до того ж закликає нас. Він закликає нас слідкувати за ним, творити мир, прагнути до миру серед народів». Разом із тим варто відзначити, що з одного боку подібні проповіді були суголосними радянським закликам до миру, а з іншого – такі тези були покликані донести віруючим, що Церква є вічним хранителем миру. На думку Н. Шліхти, метою подібних звернень було підкреслити, що інтереси РПЦ є тотожними з інтересами держави [96, с. 195–196].

Можна припустити, що не все духовенство займалося активною проповідницькою діяльністю, або принаймні – підіймало у своїх проповідях суто релігійні теми, які не привертали уваги радянських та партійних функціонерів. У звіті за 1967 р. члени комісії сприяння міста Суми, заявляли, що їм не вдалося послухати проповіді міських священників Миколаївської церкви О. Соколова та Олександр-Невського молитовного будинку Є. Дерев'янка через те, що вони не проповідували [8, арк. 36]. Попри подібні заяви, на нашу думку, можна говорити про те, що дані священники все ж таки займалися проповідництвом, хоча і не виголошували публічні проповіді, або ж навмисно не читали проповідей, коли храми відвідували члени комісій. Проводячи богослужіння, сповіді, спілкування із віруючими вони просто не

могли не зачіпати, принаймні у особистих бесідах, певних моральних питань чи уникати настановчих бесід [87, с. 126].

Попри певне занепокоєння та невдоволення проповідницькою діяльністю, члени комісії сприяння підкреслювали, що в місті не спостерігається грубого порушення радянського законодавства про культи, закликів чи примусу віруючих відмовлятися від суспільних обов'язків пов'язаних із релігійними переконаннями [12, арк. 103]. Із наявних матеріалів, можна стверджувати, що місцеве духовенство не підіймало у проповідях суспільно-політичну тематику чи трансливало антирадянські настрої. На нашу думку, це можна пояснити насамперед розумінням священниками радянського законодавства про культи, принаймні в частині відповідальності за подібні тези та страхом перед радянською системою.

На 1976 р. в Сумській області нараховувалося 77 діючих храмів РПЦ, у яких пастирське служіння несло 57 священників. В м. Суми діяло 4 храми – Спасо-Преображенський кафедральний собор, Іллінська, Петропавлівська, Івано-Предтечинська церкви. Сумська єпархія не мала єпархіального архієрея, дані функції виконували управляючі Чернігівською єпархією. Цей факт негативно впливав на розвиток єпархії, адже єпископи не мали можливості проводити регулярні богослужіння в Сумській єпархії, здійснювати архіпастирські візити до парафій. В 1976 р. архієпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній (Вікарік) мав можливість лише 6 разів відвідати м. Суми проводячи богослужіння переважно в обласному центрі [87, с. 127].

На послаблення релігійної обрядовості та впливу Церкви спрямовувалася діяльність радянських, партійних, комсомольських, професійних органів. Уповноважений Ради у справах релігій регулярно проводив так звані «інструктивні бесіди по законодавству із духовенством» [19, арк. 1–7; 13, арк. 25, 92]. Дані заходи були покликані не лише послабити стан релігійної обрядовості, але і обмежити діяльність Церкви, кількість парафіян. Комісія сприяння контролю за законодавством про релігійні культи не просто аналізувала зміст проповідей, але й

відстежувала кількість віруючих на богослужіннях, їх гендерний, віковий склад тощо.

Серед масиву архівних матеріалів збереглися лише звіти із характеристиками та аналізом проповідей архієрейських богослужінь у храмах м. Суми, хоча загальний звіт комісії дає можливість припустити, що відвідувань було набагато більше [13]. Звіти членів комісії дають можливість стверджувати, що архієрейські служби відбувалися в урочистій обстановці. Такі богослужіння відвідувало у середньому близько 200 осіб. Серед прочан переважали жінки середнього та старшого віку. Поряд із цим, на церковних відправах завжди були присутніми близько 10% молоді та не значна кількість дітей шкільного віку, що привертало окрему увагу членів комісії [13, арк. 5, 16–17, 43–49].

У своїх доповідях комісія відзначала, що духовенство приділяло значну увагу проповідницькій діяльності. Проповіді присвячувалися релігійним святкам та євангельським подіям. Священнослужителі пояснювали віруючим сенс свят, розповідали про діяльність та вчення святих, наставляючи таким чином на виконання заповідей. Проповіді зазнавали певних модернізацій, в ході яких акценти зміщувалися в сторону морального виховання, переконання вірних, що лише релігія може його повноцінно забезпечити. Духовенство у своїх проповідях зверталося до батьків із закликом вчити дітей молитві, Святого Письма, долучати до релігійного та церковного життя. Досить часто в релігійних проповідях підіймалася тема безсмертя душі та проблема необхідності дбати за життя про її майбутнє [13, арк. 5, 16–17, 43–49; 19, арк. 18–19].

Відповідно до звітів комісії сприяння контролю за законодавством про релігійні культи виконкому Сумської міської ради, можна стверджувати, що в середині 1970-х рр. духовенство приділяло значну увагу проповідницькій діяльності. Проповіді були аполітичними, їх зміст стосувався церковних, богословських, моральних тем. До їх змісту включалися роздуми як про

нагальні життєві та повсякденні проблеми, так і питання духовного життя, елементи катехизаторської діяльності.

Ще однією важливою темою проповідей серед православного духовенства України були питання суспільної моралі. В даному контексті досить часто проповідники намагалися підкреслити відповідність християнської моралі та комуністичної. Такі якості як колективізм, працелюбність, засудження соціальної нерівності й експлуатації, національного розбрату, прагнення до миру – зображалися як джерела загальнодемократичних та комуністичних принципів. Можна припустити, що подібні методи використовувалися із метою показати владі, що православ'я не суперечить комуністичним ідеалам, а відповідно – РПЦ не є ворогом радянської влади.

У контексті проповідницької діяльності варто також відзначити, що вона часто слугувала одним із засобів русифікації, зокрема в східних, південних та центральних областях УРСР. Б. Боцюрків відзначає, що політика М. Хрущова щодо закриття церков змістила соціальну базу Церкви в Україні від більш русифікованих міст до переважно українського села. Попри те, що Московський патріархат розважливо дозволяв Українському екзархату підтримувати особливості української традиції, особливо на території західноукраїнських областей, призначив у 1966 р. етнічного українця митрополита Філарета Денисенка екзархом, допускав висвячення етнічних українців в єпископи та навіть дозволив видання щомісячного україномовного «Православного вісника», українізація не була помітною в усій Україні. В цілому, в контексті проповідей та їх виголошення, простежується русифікація. Російська мова була єдиною мовою, дозволеною для проповідей і церковного управління в Одесі. Ф. Сисин приділяє увагу тривалій русифікації Українського екзархату та на прикладах діяльності архієреїв приходять до висновку, що вони схвалювали російський шовінізм. У листі, написаному редакторами підпільного журналу «Український вісник» навесні 1974 р., митрополитові Філарету Денисенку закидали заборону використання

української мови в церковному управлінні та проповіді й висловлювали припущення, що він усунув священника з собору Святого Володимира в Києві за проповідь українською мовою. На основі цього, автор приходить до висновку, що Український екзархат влаштовувала певна міра різноманітності залежно від регіону: помірна українізація в західних областях протистояла русифікації в центральних, південних і східних областях України [84, с. 180–181].

Проаналізувавши дані про виголошення та тематику проповідей з якими звертався до віруючих екзарх Українського екзархату митрополит Філарет (Денисенко), відповідно до офіційного видання УПЦ КП 2011 р., можна говорити, що тематика проповідей в цілому відповідає загальним тенденціям, які простежуються в досліджуваній період в Україні. У виданні міститься інформація про богослужіння ієрарха за період 1969–1990 рр. із зазначенням дат коли ним виголошувалися проповіді та на яку тему. Нажаль, тестів проповідей автору знайти не вдалося, тому за їх зміст будемо говорити відповідно до наявної інформації. За даними книги, архієрей виголошував проповіді після богослужінь в середньому близько п'яти разів на рік. Можна із великою вірогідністю припустити, що насправді проповідей було більше, але інформація про них не ввійшла до даної праці. Частина проповідей стосувалася слів виголошених під час наречень чи вручання жезлів нововисвяченим єпископам. Переважна більшість проповідей присвячувалася темі свят на які вони виголошувалися або євангельським темам які читалися в даний день. У дні пам'яті святих, екзарх говорив про їхнє життя та подвиги і місце таких подій у житті православних християн та їх наслідування. Зокрема, 14 грудня 1971 р. в день пам'яті праведного Філарета Милостивого екзарх України говорив про милосердя і доброчесність, якими було прикрашене земне життя праведного Філарета, і якими повинен прикрашати себе кожен християнин. Під час святкування важливих для РПЦ та держави свят, екзарх говорив на дані теми, підкреслюючи їх значущість. 17 вересня 1980 р. в день відзначення 600-річчя Куликовської битви, митрополит Київський і

Галицький Філарет очолив урочисте богослужіння в кафедральному соборі м. Тула. Перед панахидою за полеглими на полі бою митрополит Філарет виголосив слово про значення даної перемоги в історії СРСР. Важливими були виголошення Різдвяних та Великодніх послань до вірних України [21, с. 109, 123, 151, 170, 171, 185, 187, 360, 365, 367].

Отже, протягом середини 1940-х – середини 1980-х рр. проповідницька діяльність займала важливе місце в діяльності православного духовенства України. Зважаючи на радянське законодавство, єдиним місцем де священники та архієреї могли офіційно проповідувати були храми, що значно обмежувало таку діяльність. Не зважаючи на те, що в цілому тематика проповідей стосувалася переважно тематики свят та євангельських подій, подекуди в них підіймалися теми тяжкого ставища Церкви в державі або інші проблемні питання. За допомогою проповідей духовенство навчало парафіян вірі, закликало до благочестя тощо. Досить часто, прямо або опосередковано, в проповідях лунали заклики до щирої праці, моральні повчання, заклики до збереження віри та її поширення.

3.2. Розвиток богословської думки в умовах радянської дійсності

Говорячи за розвиток богословської думки в Україні в середині 1940-х – середині 1980-х рр., необхідно в першу чергу коротко охарактеризувати умови її розвитку. Двома найголовнішими чинниками, які впливали на її розвиток були перебування України в складі СРСР, який будував атеїстичне суспільство та перебування українського православ'я у складі РПЦ. За таких умов, пануючим був політичний фактор, який фактично визначав усі сторони життя Церкви, зокрема і розвиток богослов'я.

Не менш важливою була відсутність на території України духовних академій, в стінах яких переважно і розвивалося богослов'я, адже семінарії перш за все були покликані готувати священників, відповідно надавали семінаристам богословські знання відповідно до навчальних програм. Провідні теоретики викладали у духовних академіях, які діяли у Москві та

Ленінграді. Крім того, переважна більшість семінаристів після закінчення духовних навчальних закладів не продовжувала навчання у духовних академіях, а провадила пастирське служіння. Програми, плани, методичні рекомендації, які розроблялися Навчальним комітетом Московської патріархії мали типовий, уніфікований характер та надсилалися в усі духовні навчальні заклади на території СРСР. Семінаристи вивчали Священну історію Старого Заповіту, Священну історію Нового Заповіту, Святе Письмо Старого Заповіту, Святе Письмо Нового Заповіту, Катехізис, догматичне богослов'я, моральне богослов'я з аскетикою, порівняльне богослов'я, історію християнської Церкви, Історію Руської церкви, історію та вияв сектантства, літургіку, гомілетіку, практичне керівництво для пастирів, основи психології, історію руської релігійної думки, Конституцію СРСР, церковний спів, українську, російську, церковно-слов'янську, грецьку, англійську, давньоєврейську мови, латинь [88, с. 115–129]. Таким чином, семінаристи хоча і отримували можливість вивчати богослов'я, проте в СРСР, а особливо – в УРСР були створені такі умови, які фактично не давали можливості розвивати богословську думку. Богословська діяльність відбувалася на території РСФРР, де розташовувалися духовні академії. Тенденції богословської думки, які там розвивалися впливали на всю РПЦ, відповідно і на УРСР, а свою діяльність в академіях провадили випускники духовних семінарій з усієї території СРСР, зокрема й українці, які становили значну частину випускників духовних шкіл.

Говорячи про відкриті можливості займатися богословською науковою діяльністю, в СРСР, можна розглядати лише період із 1946 р., коли відновили свою діяльність Московська та Ленінградська духовні академії. Як зазначав доктор історичних наук О. Федотов, «у винятково складних умовах «радянська» духовна школа зуміла подолати такий важливий недолік дореволюційної, як становість, позбулася надмірних загальноосвітніх дисциплін. Тим часом вона не була ідеальною. Радянська атеїстична держава всіляко сприяла підризу авторитету духовних навчальних закладів. Вона перешкоджала появі в них сильних учених та викладачів, навчальний процес

будувався таким чином, що академія багато в чому дублювала семінарію, навіть в академії не було спеціалізації, було заборонено викладання таких важливих для священнослужителів дисциплін, як філософія, педагогіка, психологія. Духовна школа перетворювалася на навчальний заклад другого сорту в порівнянні зі світськими технікумами і тим більше вищими навчальними закладами».

Радянська влада, дозволяючи РПЦ присвоювати вчені ступені та звання з богослов'я, прагнула їх девальвувати тим, що вимоги до наукової складової богословських робіт були невисокими паралельно із значною трудомісткістю написання. Православна система богословських наукових ступенів не відповідала радянській, а дублювала існуючу в імператорській Росії. Якщо в СРСР було всього два наукові ступені – кандидат і доктор наук, то в РПЦ був ще магістр. На відміну від сучасних магістрів це був не академічний ступінь, а науковий (вчений) між кандидатом і доктором. Кандидат богослов'я не дорівнював радянському кандидату наук. Роботи кандидатів богослов'я не називалися дисертацією. Вони називалися навіть не дипломна робота, а «курсний твір». Їх мали писати всі випускники духовних академій. Але не кожен із них удостоювався ступеня кандидата богослов'я. Сама процедура захисту була досить примітивною. Призначалися два рецензенти, які зачитували свої відгуки на Вченій раді духовної академії. Якщо якість їх влаштовувала, вони рекомендували присвоїти випускнику ступінь кандидата богослов'я. Науковий рівень багатьох кандидатських робіт був досить скромним, при цьому обсяг деяких з них міг сягати майже трьохсот сторінок. Як правило, рішення про присудження ступеня або відмову приймалося за відсутності випускника, який претендував на неї. Його могли викликати на засідання Вченої ради духовної академії лише тоді, коли у її членів з'являлися якісь сумніви, але це були поодинокі випадки.

Магістерська робота зазвичай була також значного об'єму. До її складу могли входити кілька томів. Наукова якість магістерських робіт часто не була пропорційна обсягу. Захист дисертації на здобуття наукового ступеня магістра

богослов'я був уже відкритим, призначалися два опоненти. Магістра богослов'я могли призначити на посаду професора духовної академії.

Присудження наукового ступеня доктора богослов'я чи церковної історії було вкрай рідкісним явищем. Заслужений професор Московської духовної академії К. Скурат у своїх спогадах зазначав: «Щодо захисту докторської дисертації слід зазначити, що в ті роки в Московській духовній академії існувала практика надавати ступінь доктора лише на підставі відгуків офіційних опонентів і в результаті дискусії між членами Вченої ради без виклику на захист претендента. Захист міг проводитися лише за бажанням дисертанта». Ставлення до богословських вчених ступенів і звань у радянських партійних і державних діячів, у функціонал яких входив контроль релігійної діяльності, було якщо не зневажливим, то поблажливим, вони розглядалися з позиції «звисока». Колишній заступник голови Ради у справах релігій при РМ СРСР Г. Михайлов у своїх спогадах про протоієрея М. Винокурова, який отримав ступінь кандидата богослов'я в 1969 р., писав: «Сьогодні приймають священичий сан молоді люди, часом всебічно освічені, за плечима в інших світські вузи, а то й аспірантура. У порівнянні з ними, здавалося б, тьмяніє образ отця Миколи, який мав лише ступінь кандидата богослов'я» [93].

З боку радянської держави існували жорсткі обмеження будь-яких форм розвитку богословської науки. Це стосувалося не лише питань наукових ступенів та звань, а й можливостей проводити наукові конференції, а тим паче публікувати результати їх роботи. Так, матеріали проведеної в 1959 р. міжконфесійної співбесіди були опубліковані лише майже через 10 років після завершення антицерковних репресій, ініційованих М. Хрущовим. Це можна пов'язувати з тим, що, те, що в 1959 р. розглядалося як форма релігійної пропаганди, в 1968 р. могло вже розцінюватися як наукова публікація.

Незважаючи на опір державного атеїзму, на те, що можливість публікації наукових досліджень богословської тематики обмежувалася лише двома загальноцерковними виданнями, одне з яких було науковим,

незважаючи на те, що проведення богословських наукових конференцій у СРСР було неможливим за вкрай рідкісними винятками, а виїзд до участі у богословських наукових заходах зарубіжних країн був доступний лише одиницям, православне богослов'я вимушене було розвивалося у тих рамках, у яких це було можливо в умовах СРСР. «Православний віник», який видавався Українським екзархатом не був науковим виданням, переважно друкував інформацію про життя українських єпархій та проповіді. В ньому фактично відсутні публікації на богословські теми. Нажаль, створені умови не сприяли розвитку богословської думки в Україні або українського богослов'я як такого. Додатково до описаних загальнодержавних умов, в УРСР існувала ще одна умова – домінантне становище РПЦ. Відповідно, богословська думка розвивалася у фарватері російського православ'я, яке в радянські часи багато в чому перейняло імперські погляди Церкви.

Багато з написаного за радянських часів православними богословами, досі є лише у вигляді машинописних копій з дуже обмеженою кількістю екземплярів. Крім того, варто відзначити, що рукописи зберігаються переважно у колишніх Ленінградській та Московській духовних академіях, які наразі продовжують функціонувати як академії РПЦ. Сьогодні, у зв'язку із російсько-українською війною та позицією РПЦ стосовно Православної Церкви України, доступ до даних матеріалів для українських науковців неможливий.

В період з 1964 р. по 1982 р. на основі аналізу публікацій у «Журналі Московської Патріархії» та «Богословських працях» можна дійти висновку про науковий інтерес низки авторів, котрі займаються бібліїстикою, до текстології. У тому числі низка публікацій була пов'язана з перекладами Біблії.

На основі аналізу публікацій у «Богословських трудах» періоду другої половини 1960-х – середини 1980-х років, як єдиного богословського наукового видання в СРСР, можна дійти висновку про те, що різні автори об'єктом своїх наукових пошуків обирали різні богословські аспекти. Попри це, важко групувати дані публікації за проблематикою або основними

отриманими результатами. Досить часто автори здійснювали поодинокі публікації або статті мали описовий характер, фактично не генеруючи нової богословської думки чи поглядів.

Доцент Московської духовної академії В. Саричьов у досить розлогій статті «Святоотцівське вчення про богопізнання», спробував узагальнити вчення деяких богословів починаючи із III ст. В результаті, дана публікація є викладенням уривків цитат різних праць із короткими коментарями або узагальненнями автора. В кінці публікації В. Саричьов приходить до висновку, що життя святих отців показує, що богопізнання не є чимось абстрактним та недосяжним. Ці писання проникнуті духом бачення, що являє Бога, як живу і близьку до людини Істоту, яка пізнається переважно через любов [59, с. 34–63].

Як в цілому в СРСР серед церковного середовища протягом досліджуваного періоду поширювалася тема миротворчої діяльності, так і в богословській думці дана тема розвивалася. У 1971 р. на сторінках «Богословських трудів» опубліковано за даною проблемою статтю ректора Московської академії, єпископа Дмитрівського Філарета. Він подає короткий аналіз міжнародної ситуації, визначивши чому саме в той період дане питання набувало актуальності. До таких автором віднесено технічний прогрес, який з одного боку давав людству надзвичайні можливості для створення нового, а з іншого – надзвичайні сили для знищення, існування двох соціально-політичних систем, пробудження «країн третього світу та їх невинне стремління до свободи», соціальна напруга. Далі автор аналізує богословські аспекти миротворчої діяльності Церкви, наголошуючи, що РПЦ постійно займається даною діяльністю [29, с. 215–221]. Таким чином єпископ Філарет не лише визначає богословські аспекти миротворчої діяльності але й говорить про виняткову роль РПЦ в даній діяльності.

Визначенню особливостей руського благочестя і святості присвячена стаття В. Нікітіна опублікована як частина матеріалів присвячених 1000-літтю хрещення Русі. Вона наповнена фразами, які визначають винятковість

руського християнства та духовної традиції Русі. Автор розглядає християнську традицію Русі як історичну частину російського православ'я [44, с. 157–165].

Цікавою для визначення настроїв у середовищі РПЦ стосовно процесу надання статусу автокефалії є стаття професора Московської духовної академії К. Скурата, в якій він висвітлює догматично-канонічні основи єдності Церкви та місце Помісних церков в даній єдності. Автор зазначає, що Свята Соборна і Апостольська Церква є Церквою єдиною, є цільним містичним організмом – Тілом Христовим. В статті наводяться цитати Ісуса Христа та апостолів про єдність Церкви. Крім того, аналізуються праці святих отців про єдність Церкви. Зазначається, що Помісні Церкви одна одній тотожні, віддалені лише територіально та адміністративно. Говорячи за управління Помісними Церквами автор акцентує увагу на тому, що канони не являються догматами, а свого роду застосуванням догматичних начал до місцевих умов життя, які змінюються. К. Скурата зазначає, що немає єдиної всеправославної думки щодо надання статусу автокефалії. Але тут же відстоює позицію про те, що статус автокефалії може надавати лише Помісний Собор єпископів частині своєї Церкви із обов'язковою необхідністю визнання нової Автокефальної Церкви з боку всіх Помісних Православних Церков. Далі автор критикує надання у 1924 р. автокефалії Польській Православній Церкві з боку Вселенського Патріархату, називаючи таку автокефалію частковою та такою, яка не має канонічного підґрунтя. Таким чином, дана стаття хоча і розкриває суть єдності Церкви та розглядає процес надання автокефалії, вона чітко відстоює позиції РПЦ в питанні проголошення нових автокефалій [63, с. 197–213].

Важливою складовою, як проповідницької діяльності, так і богословської думки була необхідність підкреслити відповідність християнської та комуністичної моралі, християнських і гуманістичних ідеалів. Мир, колективізм, працелюбність, засудження соціальної нерівності та експлуатації, національного розбрату – ті християнські ідеали, що

зображалися як джерела загальнодемократичних і комуністичних принципів. Важливим у даному розумінні є доробок архієпископа Луки (Войно-Ясенецького), зокрема праця «Наука і релігія». Архієрей окреслив євангельську проповідь як провісника дійсного й найвищого гуманізму й демократії. Особливу увагу він приділив таким євангельським принципам: любов до ближнього і, відповідно, євангельська проповідь миру. Владика наголосив на тому, що це не передбачало любові до ворогів Батьківщини, а подібне обвинувачення є неоправданим та дуже небезпечним. Важливими євангельськими принципами владика вважав: заклик до активного ставлення до життя і старанної праці; неприйняття індивідуалізму; протест проти соціальної нерівності та експлуатації людини людиною. Влада характеризувала архієпископа Луку як реакціонера та постійно домагалася його відставки, а сам архієрей у листах до Патріарха відкрито характеризував становище РПЦ як дуже тяжке [96, с. 196–198].

Задля об'єктивності, необхідно відзначити, що попри дослідження понад сорокарічного періоду, наявні джерела не дають можливості простежити еволюцію богословської думки стосовно того чи іншого питання. Попри порушення різних богословських проблем у публікаціях, вони переважно носять поодинокий характер, досить часто є описовими та з'являються ситуативно.

Отже, в другій половині 1940-х – середині 1980-х рр. в СРСР були створені максимально складні умови для розвитку богослов'я. Богословська думка розвивалася переважно у стінах духовних академій, які знаходилися поза межами УРСР. Система захисту робіт, надання наукових ступенів та звань з богослов'я не стимулювала розвиток науки. На території України взагалі умови не дозволяли розвивати богословську думку, особливо якщо говорити за місцеві особливості. Богослов'я в Українському екзархаті було складовою богословської думки РПЦ.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених мети і завдань, проведене магістерське дослідження дає можливість зробити наступні висновки:

1. В сучасній історіографії відсутні праці присвячені релігійно-богословським поглядам православного духовенства України другої половини ХХ ст. Окремі аспекти даного питання лише дотичного розглядаються науковцями в контексті більш глобальних проблем. Разом із тим, історіографія містить значну кількість наукових досліджень присвяченим, загальним працям з історії РПЦ, Церкви в Україні в даний період, державно-церковним відносинам, становищу та поведінці віруючих, антирелігійній атеїстичній пропаганді тощо. Дана проблема знаходить своє відображення у зарубіжній та діаспорній історіографії.

Магістерська робота підготовлена на основі інформативно насичених та взаємодоповнюючих документів, продюкованих як в межах державних установ, так і релігійних інституцій. До проведення дослідження значний масив матеріалів тогочасних періодичних видань Церкви, що дало можливість з'ясувати особливості позицій кожної із сторін, відстежити трансформації позицій РПЦ, проаналізувати богословську думку.

2. Попри негативний досвід державно-церковних відносин 1920-х – 1930-х років, в період пізньогосталінізму РПЦ виконувала ряд поставлених перед нею завдань. Православне духовенство значною мірою причетне до поширення культу особи Й. Сталіна в широких суспільних колах, у першу чергу серед віруючих РПЦ та на міжнародній арені. До даного процесу було залучене широке коло вірних радянській державі архієреїв та духовенства. Вони були долучені до реалізації ряду кампаній, які покладалися радянською владою на РПЦ, зокрема патріотичної роботи серед віруючих, заперечення переслідування релігії в СРСР, перетворення РПЦ на єдину легальну релігійну структуру східного християнства в державі, спроб переміщення центру світового православ'я до Москви, участі в русі за мир, вихваляння особи

Й. Сталіна тощо. У публічних промовах та публікаціях використовувалися вислови покликані звеличувати Й. Сталіна, його героїзації та вихваляння. Будь-які здобутки в державі та справі церковного будівництва безапеляційно пов'язувалися з іменем радянського вождя. Після 1945 р. в церковній риторичі з'являються тези про «Велику перемогу» та «Великого переможця», що сприяло ототожненню перемоги над нацизмом із особою очільника СРСР. Особливою формою церковного вшанування були молебні та проголошення багаторіччя Й. Сталіну. Разом із тим, справедливо буде зазначити, що попри публічні запевнення, щирість таких висловів, сьогодні в ряді випадків викликає сумніви. Попри це, подібні кроки з боку ієрархів та духовенства виконували значну роль у поширенні культу особи Й. Сталіна, створювали перепони в боротьбі української еміграції, національного та церковного руху. Подібна практика, яка існувала десятиліття після 1943 р. відіграла значну роль у розбудові нових форм державно-церковних відносин та відносин духовенства із владою, що відчувалося протягом наступних десятиліть.

3. Постать архієрея відігравала важливу роль в житті Православної церкви, часто будучи прикладом для наслідування як серед духовенства так і серед парафіян. Часто віруючі саме із словами архієрея ототожнювали позицію Церкви стосовно того чи іншого питання. Архієрейські богослужіння збирали значну кількість віруючих, виголошені проповіді формували уявлення про віру та церковне життя. Із середини 1940-х років, після масових репресій та антирелігійної пропаганди, Церква мала формувати позитивний образ архієрея, висвітлюючи ті сторони його постаті, які мали слугувати для наслідування. Найважливіші способи взаємодії із владою також вкладалися у подібні образи, надаючи їм необхідного значення. Одним із головних засобів подібної роботи були публікації у офіційному виданні РПЦ – «Журнали Московської патріархії». Перш за все, з офіційної церковної риторики вилучалися відомості про переслідування попереднього періоду, заслання та ув'язнення. До позитивних сторін відносилися різноманітні форми співпраці, за які церковні діячі отримували державні нагороди. З часом, почали

висвітлюватися нагородження приурочені ювілеям. Важливою частиною таких заміток в середині 1940-х років складали повідомлення про перехід до РПЦ із інших релігійних структур, які діяли в Україні. Важливими чеснотами архієрейського життя подавалися вірність чернечим обітницям, милосердя, смирення, жертовність, відокремленню себе від гріха та відмова від багатства. Серед особливостей характеру відмічалися воля, витримка, терпіння, наполегливість, тактовність тощо. Досить часто висвітлювалася участь у миротворчому русі, боротьба із католицизмом тощо.

4. Не зважаючи на відновлення діяльності Православної церкви в СРСР в середині 1940-х років, основи законодавства попереднього періоду в галузі державно-церковних відносин залишалися фактично не змінними. Не запроваджувалися норми, які б змінювали підходи або ставлення до проповідницької діяльності. На практиці, реалізовувалася тактика зменшення проповідницької діяльності та обмеження її стінами храмів. Можемо говорити, що проповідницькою діяльністю та читанням проповідей займалися не всі священники, проповіді не читалися регулярно. Переважали проповіді на тему церковних свят або євангельських подій. У дні пам'яті святих, говорили про їхнє життя та подвиги і місце таких подій у житті православних християн та їх наслідування. Священники закликали віруючих дотримуватися православного способу життя, любити ближніх, чесно трудитися, боротися за мир в усьому світі тощо. Досить часто в релігійних проповідях підіймалася тема безсмертя душі та проблема необхідності дбати за життя про її майбутнє. Поширеною темою проповідей серед православного духовенства України були питання суспільної моралі. В даному контексті, часто проповідники намагалися підкреслити відповідність християнської моралі та комуністичної. З часом у проповідях почали лунати заклики відвідувати Церкву, навчати дітей вірі, не долучатися до антирелігійних заходів організовуваних владою тощо. Подекуди в проповідях лунали заклики відстоювати інтереси Церкви, духовенство виступало проти закриття храмів, характеризувало тяжке становище Церкви в СРСР. Крім публічного читання проповідей, важливою

складовою проповідництва було особисте спілкування з віруючими та їх настановлення в такому вигляді. Дана форма проповіді була чи не єдиною, яка не могла контролюватися партійними чи державними органами.

5. Двома найголовнішими чинниками, які впливали на розвиток богословської думки були перебування України в складі СРСР, який будував атеїстичне суспільство та перебування українського православ'я у складі РПЦ. Не менш важливою була відсутність на території УРСР духовних академій, в стінах яких переважно і розвивалося богослов'я. В державі були створені умови, які негативно впливали на розвиток богословської думки. Серед таких необхідно визначити нівелювання вчених ступенів та звань з богослов'я, складний та занадто трудомісткий процес написання кваліфікаційних робіт, що негативно впливали на їхню якість. Православна система богословських наукових ступенів не відповідала радянській, а дублювала існуючу в імператорській Росії. Займатися розвитком богословської думки стало можливо з 1946 р., коли були створені Московська та Ленінградська духовні академії. Важливою складовою богословської думки була необхідність підкреслити відповідність християнської та комуністичної моралі, християнських і гуманістичних ідеалів. Авторами богословських праць були в переважній більшості викладачі духовних академій, їхні праці подекуди передруковувалися у виданні Українського екзархату «Православному віснику». Разом із тим, окремі архієреї займалися розвитком богословської думки, як наприклад архієпископ Лука (Войно-Ясенецький).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи

1. Докладная записка о работе и проведении агентуры из числа епископата Русской православной церкви на Украине. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 542. Арк. 91–96.
2. Документы о деятельности церкви и духовенства по области (информации, справки, сведения и др.). 1982–1983. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧернівО). Ф. Р-623. Оп. 2. Спр. 318. 252 арк.
3. Журнал регистрации церквей и священников. Уполномоченный Совета по делам православной церкви при Совете Министров СССР по Сумской области. 1955–1956. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 40. 78 арк.
4. Информационные доклады, сведения за квартал о сборах с населения на дела обороны за 1941–1944 гг. ДАСО. Р-2196. Оп. 12. Спр. 2. 215 арк.
5. Информационные отчеты уполномоченного Совета ао УССР за 1954 г. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. 52 арк.
6. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Камянец-Подольской – Одесской областям за 1946 год. ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 25. 239 арк.
7. Конотопское благочиние. 1953–1978. Канцелярія Сумської єпархії УПЦ. Спр. 76. 177 арк.
8. Материалы по вопросам религиозных культов (справки, информации) за 1967 год. ДАСО. Ф. Р-4259. Оп. 3. Спр. 780. 38 арк.
9. Материалы по вопросам религиозных культов (справки, информации) за 1968 год. ДАСО. Ф. Р-4259. Оп. 3. Спр. 866. 42 арк.
10. Материалы по вопросам религиозных культов. 1964. ДАСО. Ф. Р-4259. Оп. 3. Спр. 537. 90 арк.

11. Материалы по вопросам религиозных культов. 1964. ДАСО. Ф. Р-4259. Оп. 3. Спр. 537. 90 арк.
12. Материалы по вопросам религиозных культов. 1965. ДАСО. Ф. Р-4259. Оп. 3. Спр. 625. 131 арк.
13. Материалы по изучению проповедей. Справки, информации. 1976. ДАСО. Ф. Р-6. Оп. 6. Спр. 997. 92 арк.
14. Отчеты информации и докладные записки о деятельности церкви и духовенства области и о работе уполномоченного Совета за 1963–1964 гг. ДАЧернівО. Ф. Р-623. Оп. 1. Спр. 71. 121 арк.
15. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви по Сумской области. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 2. Спр. 42. 188 арк.
16. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Сумской области. 1966. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 7а. Спр. 55. 128 арк.
17. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Сумской области. 1968. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 7а. Спр. 66. 199 арк.
18. Переписка с духовенством и епархиальным управлением о работе церквей. Сведения о священнослужителях представленных к наградам. 1946. ДАЧернівО. Ф. Р-621. Оп. 2. Спр. 15. 73 арк.
19. Переписка уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР, информационные отчеты и информации. 1977. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 7А. Спр. 113. 201 арк.
20. Список действующих церквей и молитвенных домов. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 4. 49 арк.

Опубліковані джерела

21. Архіпастирське служіння Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета за 50 років в архієрейському сані: в 3 т. К.: Видавничий відділ УПЦ Київського патріархату, 2011. Т. 1: 1969–1990 роки. 642 с.
22. Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. Документы российских архивов: в 2 т. Т. 1: 1944–1948 гг. М.: РОССПЭН, 2009. 887 с.
23. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов / Сост. О.Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова. М.: Издательство Крутицкого подворья, 2009. 765 с.

Матеріали періодичних видань

24. 40 лет епископского служения Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия. *Журнал Московской патриархии*. 1953. № 5. С.15–18.
25. А.И. Тридцатилетие служения в епископском сане. *Журнал Московской патриархии*. 1950. № 1. С. 61.
26. Акт о воссоединении обновленческого епископа Михаила (Постникова). *Журнал Московской патриархии*. 1943. № 3. С. 8–9.
27. Александр, еп. Воспоминания о в Бозе почившем Святейшем Патриархе Сергии. *Журнал Московской патриархии*. 1944. № 9. С. 17–20.
28. Варфоломей, митр. О пастырском служении по св. апостолу Павлу. *Журнал Московской патриархии*. 1950. № 1. С. 43–50.
29. Вахромеев Ф. Богословская основа миротворческой деятельности Церкви. *Богословские труды*. 1971. № 7. С. 215–221.
30. Ведерников А. Архиепископ Серафим (Соболев). *Журнал Московской патриархии*. 1950. № 4. С. 21–28.
31. Ведерников А. Великое служение делу мира. *Журнал Московской патриархии*. 1951. № 1. С. 11–18.
32. Ведерников А. Молитвенное участие церкви в праздновании 70-летия И.В. Сталина. *Журнал Московской патриархии*. 1950. № 1. С. 11–12.

33. Ведерников А. Пять лет патриаршества. *Журнал Московской патриархии*. 1950. № 3. С. 11–15.
34. Вишняков М. Слово у цвітну Неділю. *Православний вісник*. 1969. № 4. С. 131–132.
35. Гнатюк Ю. Архиепископ Львовский и Тернопольский Фотий (некролог). *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 10. С. 7–9.
36. Иеремия, архим. Кончина и погребение иерарха. *Журнал Московской патриархии*. 1950. № 4. С. 6.
37. Из Сумской епархии. *Журнал Московской патриархии*. 1947. № 9. С. 62–63.
38. К награждению Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Алексия орденом Трудового Красного знамени. *Журнал Московской патриархии*. 1946. № 9. С. 3–5.
39. Концевич Н. Епископ Житомирский и Овручский Нифонт (некролог). *Журнал Московской патриархии*. 1951. № 11. С. 11–12.
40. Концевич Н. Епископ Курский и Белгородский Нестор (некролог). *Журнал Московской патриархии*. 1951. № 11. С. 7–10.
41. Маслов І. Проповідь на празник Усікновення голови святого пророка, предтечі і хрестителя Господнього Іоанна. *Православний вісник*. 1985. № 9. С. 12–13.
42. Миловидов С. Шестидесятилетие священнослужения митрополита Варфоломея. *Журнал Московской патриархии*. 1953. № 2. С. 6–8.
43. Н.А. Архиепископ Казанский и Чистопольский Сергей (некролог). *Журнал Московской патриархии*. 1953. № 2. С. 9–11.
44. Никитин В.А. Русское благочестие и святость. *Богословские труды*. 1986. № 27. С. 157–165.
45. Николай, митр. На Всемирном конгрессе сторонников мира. *Журнал Московской патриархии*. 1949. № 5. С. 17–24.
46. Николай, митр. Речь на Всесоюзной конференции сторонников мира. *Журнал Московской патриархии*. 1949. № 9. С. 12–17.

47. Никонов В. Святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексий. К 50-летию служения в священном сане. *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 3. С. 5–29.
48. Обращение Поместного Собора Русской православной церкви к правительству Союза ССР. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 2. С. 11.
49. От Конференции всех церквей и религиозных объединений в СССР Иосифу Виссарионовичу Сталину. *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 5. С. 18–19
50. От Собора униатской церкви Генералиссимусу И.В. Сталину. *Журнал Московской патриархии*. 1946. № 4. С. 27.
51. Парийский Л. К 55-летнему юбилею митрополита Григория. *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 11. С. 37–39.
52. Поздравление Митрополитом Иоаном Председателя Совнаркома УССР со днем Победы. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 6. С. 10.
53. Послание Патриаршего Экзарха Митрополита Киевского и Галицкого Иоанна. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 6. С. 7–9.
54. Приветственный адрес Вождю народов СССР Генералиссимусу И.В. Сталину. *Журнал Московской патриархии*. 1949. № 12. С. 5–11.
55. Прием товарищем И.В. Сталиным митрополита Сергия, митрополита Алексия и митрополита Николая. *Журнал Московской патриархии*. 1943. № 1. С. 3.
56. Речь на IV Всесоюзной конференции сторонников мира. *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 12. С. 3–5
57. Речь Патриарха Московского и всея Руси Алексия перед панихидой по И.В. Сталине, сказанная в патриаршем соборе в день его похорон 9 марта 1953 г. *Журнал Московской патриархии*. 1953. № 4. С. 3–4.
58. Ружицкий К. 30-летие советской власти на Украине (25 января 1948 г.). *Журнал Московской патриархии*. 1948. № 3. С. 51–52.

59. Сарычев В.Д. Святоотеческое учение о богопознании. *Богословские труды*. 1964. № 3. С. 34–63.
60. Сергей (Ларин), епископ. Слово, произнесенное 9 мая в Успенском Соборе г. Одессы. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 6. С. 41–43.
61. Сергей, митр. О деятельности Православной Церкви за два года отечественной войны. *Журнал Московской патриархии*. 1943. № 1. С. 7–8.
62. Скурат К. Проповідь на празник Воздвиження Чесного Животворящего Хреста Господнього. *Православний вісник*. 1985. № 9. С. 15–16.
63. Скурат К.Е. Единство Святой Церкви и Поместные Православные Церкви. *Богословские труды*. 1983. № 24. С. 197–213.
64. Славный юбилей. *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 1. С. 15–18.
65. Соколовский П. На епископской стезе. *Журнал Московской патриархии*. 1953. № 5. С. 19–23.
66. Струменский Н. Епископ Анатолий (некролог). *Журнал Московской патриархии*. 1953. № 5. С. 33–35.
67. Теплов В. К 40-летию епископского служения Святейшего Патриарха Алексия. *Журнал Московской патриархии*. 1953. № 5. С. 24–28.
68. Фомичев И., Валовский С. Архиепископ Куйбышевский и Сызранский Алексей (некролог). *Журнал Московской патриархии*. 1952. № 5. С. 11–13.
69. Харьюзов Н.А. «Касарево – Кесарю, а Божие – Богу». *Журнал Московской патриархии*. 1947. № 11. С. 29.
70. Чепурин Н. Торжественное собрание по поводу годового праздника и десятилетия Великой Сталинской Конституции в Московской Духовной Академии. *Журнал Московской патриархии*. 1946. № 12. С. 18–21.
71. Чобич С. Слово на празник Різдва Пресвятої Богородиці. *Православний вісник*. 1985. № 9. С. 13–15.
72. Шаповалова А. Святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексей. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 2. С. 93–98.

73. Шаповалова А. 25 лет архиерейского служения высокопреосвященного Луки, архиепископа Крымского и Симферопольского. *Журнал Московской патриархии*. 1948. № 6. С. 5–9.
74. Шаповалова А. Архиепископ Псковский и Порховский Григорий. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 7. С. 36–43.
75. Шаповалова А. Архиепископ Симферопольский и Крымский Лука. *Журнал Московской патриархии*. 1946. № 5. С. 48–54.
76. Шаповалова А. Митрополит Крутицкий Николай. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 4. С. 47–55.
77. Шаповалова А. Русская Православная Церковь в XXIX годовщину Великой Октябрьской Социалистической Революции. *Журнал Московской патриархии*. 1946. № 11. С. 24.
78. Шаповалова А. Экзарх Украины, митрополит Киевский и Галицкий Иоанн. *Журнал Московской патриархии*. 1945. № 3. С. 56–63.

Література

79. Olitskyi V., Podriez Yu. A figure of the Orthodox bishop on the pages of «The Journal of the Moscow Patriarchy» during the period of late Stalinism. *Skhidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2022. Issue 24. P. 150–162.
80. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. 2018. Вип. 11. С. 294–316.
81. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
82. Бремер Т. Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 264 с.

83. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
84. Денисенко М. Православна Церква в Україні: Століття розділень / пер. з англ. Д. Морозова, Ю. Вестель, А. Вестель. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 376 с.
85. Колесников Г.А., Рожков А.М. Ордена и медали СССР. М.: Воениздат, 1974. 269 с.
86. Нікіфоров К. Рада у справах Російської православної церкви на сторінках «Журналу Московської патріархії» (1943–1954 рр.). *Гуржіївські читання*. 2013. № 6. С. 238–240.
87. Оліцький В. Богослужіння та зміст проповідей у храмах РПЦ міста Суми у 1976 р. (за доповідями комісії сприяння контролю за законодавством про релігійні культи). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали V Міжнародної наукової конференції (Суми, 11–12 листопада 2021 р.)*. У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 125–128.
88. Оліцький В. Відновлення православної духовної освіти в Україні в середині 1940-х років. *Project approach in the didactic process of universities – international dimension*. 2022. № I (VI). Р. 115–129.
89. Оліцький В. Становище Руської Православної Церкви в Україні в середині 1940-х років. *КОНСЕНСУС*. 2021. № 1. С. 31–41.
90. Оліцький В., Подрез Ю. Верифікація особи Й. Сталіна Руською православною церквою у 1943–1953 роках. *Zaporizhzhia historical review*. 2022. Вип. 6 (58). С. 220–228.
91. Оліцький В. Нагородження духовенства Сумської єпархії РПЦ медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». *Матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські читання молодих учених»*. Частина 2. (Суми, 22–23 квітня 2021 р.). Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 25–27.

92. Оліцький В. Офіційна реакція РПЦ на смерть Й. Сталіна. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIX Міжнародної наукової конференції (26–28 травня 2021 р.)*. К., 2021. С. 124–126
93. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
94. Смолкин В. Свято место пусто не бывает: история советского атеизма / пер. с англ. О.Б. Леонтьевой, науч. ред. М.Ю. Смирнов. 2021. 552 с.
95. Українські єпископи Московського патріархату на службі Луб'янки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28993784.html> (дата звернення 10.04.2023).
96. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.
97. Якунин Г. В служении культу (Московская патриархия и культ личности Сталина). *На пути к свободе совести*. М.: Прогресс, 1989. С. 172–204.